KULTÚRNE DEDIČSTVO A TURIZMUS V 21. STOROČÍ:

VÝCHODISKÁ, TRENDY A PERSPEKTÍVY

ALEXANDRA BITUŠÍKOVÁ

KULTÚRNE DEDIČSTVO A TURIZMUS V 21. STOROČÍ: VÝCHODISKÁ, TRENDY A PERSPEKTÍVY

Autorka: © prof. PhDr. Alexandra Bitušíková, CSc.

Recenzentky: prof. Viera Feglová, CSc.
doc. PhDr. Magdaléna Paríková, CSc.

Vydal: Signis, Banská Bystrica
Vydanie: prvé
Rok vydania: 2021
Náklad: 120 ks

ISBN 978-80-99936-23-3
EAN 9788099936233

Publikácia vznikla v rámci projektu VEGA č. 1/0232/19
„Kultúrne dedičstvo ako súčasť sociokultúrneho potenciálu
rozvoja turizmu v lokálnych spoločenstvách."

OBSAH

Úvod

Kapitola 1 Kultúrne dedičstvo

1.1. Kultúrne dedičstvo: hlavní aktéri

UNESCO
Rada Európy
Európska únia
Dni európskeho kultúrneho dedičstva
Značka Európske dedičstvo
Joint Programming Initiative on
Cultural Heritage and Global Change
Europa Nostra

1.2. Kritické prístupy k súčasnému výskumu kultúrneho dedičstva

Kapitola 2 Kultúrne dedičstvo a turizmus

2.1. Stručne z histórie kultúrneho turizmu

2.2. Vedecký výskum turizmu/ kultúrneho turizmu

Turizmus ako objekt výskumu v sociálnej antropológii

2.3. Kultúrny turizmus v politikách a stratégiách

2.4. Stručná typológia kultúrneho turizmu: súčasné trendy vývoja

Vlastivedný turizmus
Staroveké pamiatky a archeologické miesta
Krajina elít a ne/elít
Industriálne dedičstvo
Náboženské a púťové miesta
Gastronomický/ kulinársky turizmus
Festivalový turizmus
Turizmus autochtónnych kultúr
Personálny/ osobný turizmus
Temný turizmus

Záver

ÚVOD

Táto monografia vznikla ako produkt panédmie COVID-19. Podnetom pre jej vznik bol projekt VEGA,[1] ktorý sa začal v roku 2019. Do prvej fázy projektu vstúpila pandémia vírusu COVID-19 a ochromila všetky vedecké disciplíny, ktoré sú závislé na terénnom výskume vrátane etnológie a sociálnej antropológie – disciplín, na ktorých projekt staval. Aj keď sa v projekte podarilo realizovať primárne terénne výskumy v prvom roku projektu, bolo potrebné flexibilne meniť plán výskumu a projektových výstupov podľa aktuálnych okolností, ktoré neboli priaznivé ani v druhom a treťom roku realizácie projektu. Keďže prvý rok každého projektu je venovaný najmä štúdiu literatúry a najrôznejších zdrojov potrebných pre teoretické ukotvenie výskumu a zberu primárnych empirických dát, z výsledku tohto predvýskumu vzišla idea pripraviť monografiu, ktorá bude reflektovať rôzne koncepty výskumu kultúrneho dedičstva vo vzťahu k rozvoju turizmu (najmä kultúrnemu turizmu) vo svete a na Slovensku. Ide o pohľad na problematiku predovšetkým z perspektívy etnológie a sociálnej antropológie. Doteraz sa tejto téme v slovenskej etnologickej a antropologickej literatúre nikto nevenoval, preto práca môže prinisť nové inšpirácie pre antropologický výskum kultúrneho turizmu na Slovensku.

Publikácia sa zameriava na dve úzko súvisiace témy, ktoré sú základom dvoch nových rozvíjajúcich sa interdisciplinárnych oblastí: štúdií o kultúrnom dedičstve (*heritage studies, critical heritage studies* alebo *critical cultural heritage studies*) a štúdií o turizme (*tourism studies*). Aj keď v slovenskom vzdelávacom a výskumnom priestore zatiaľ takéto študijné ani výskumné zameranie nenachádzame, môže byť príkladom pre vznik nových oblastí štúdia a výskumu v ďalších rokoch, ale to len v prípade, ak sa viac otvoríme myšlienke interdisciplinárnej, multidisciplinárnej a transdisciplinárnej spolupráce. V práci sa opieram o početné zdroje zahraničnej literatúry a pre lepšie vysvetlenie a orientáciu používam niekedy aj anglické pojmy (v kurzíve), ktoré nie je možné preložiť

1 VEGA projekt č. 1/0232/19, "Kultúrne dedičstvo ako súčasť sociokultúrneho potenciálu rozvoja turizmu v lokálnych spoločenstvách."

do slovenského jazyka inak než len opisom (napr. už spomínané *heritage studies* – štúdiá o kultúrnom dedičstve).

V prvej časti práce sa sústredím na vybrané teoretické koncepty kultúrneho dedičstva, jeho vnímanie a interpretáciu i jeho vzťah k vybraným kategóriám ako identita, autenticita, komodifikácia a participatívne procesy. Druhá časť práce je venovaná fenoménu turizmu, predovšetkým kultúrneho turizmu, ktorý je primárne naviazaný na kultúrne dedičstvo a ktorého nárast a obľuba sa stáva v mnohých častiach sveta výzvou najmä vzhľadom na jeho (ne)udržateľnosť. Aj keď kultúrne dedičstvo a jeho vzťah k turizmu je globálny fenomén, v práci sa sústredím viac na európsky kontext a výzvy európskeho kultúrneho dedičstva v 21. storočí.

V publikácii používam kľúčové pojmy kultúrne dedičstvo a kultúrny turizmus. Pod pojmom kultúrne dedičstvo (*cultural heritage* alebo len *heritage*) rozumiem súbor materiálnych, sociálnych a duchovných výsledkov tvorivej práce predchádzajúcich generácií, systém hodnôt, noriem, vzorov a ideí, ktoré sa odovzdávajú z generácie na generáciu ako spoločné dedičstvo (Kačírek 2016: 4). Kultúrne dedičstvo sa člení na hmotné dedičstvo (pamiatky majúce hmotnú podstatu ako napr. budovy, pamätníky, materiálne artefakty a pod.), nehmotné dedičstvo (hudobný, tanečný i slovesný folklór, zvyky a obrady, vedomosti o prírode, remeselné zručnosti a pod.), a prírodné dedičstvo (kultúrna krajina a biodiverzita). Pojem kultúrny turizmus (*cultural tourism* alebo *heritage tourism*) používam v širokom zmysle a v zhode s Dallenom Timothym, t. j. že je to turizmus, ktorý sa zameriava na hmotné dedičstvo, nehmotné a živé dedičstvo/ živú tradíciu, staroveké artefakty i moderné umenie a kultúru (Timothy 2011: 6). K týmto termínom sa vrátim podrobnejšie v ďalších častiach publikácie.

1. KULTÚRNE DEDIČSTVO

Kultúrne dedičstvo patrí k najvýznamnejším hodnotám každého spoločenstva a zároveň je aj jedným z jeho najvýraznejších identifikačných znakov. Poskytuje žijúcim spoločenstvám pocit nadväznosti na predchádzajúce generácie a tým prispieva k formovaniu a posilňovaniu ich identity a spolupatričnosti. Prináša istotu kontinuity prenosu vedomostí, skúseností, spomienok, naratívov, morálnych hodnôt a etických princípov – istotu medzigeneračnej transmisie, pocitu, keď nositeľ či nositeľka nejakého kultúrneho javu podporuje ochranu alebo revitalizáciu lokálnych alebo regionálnych kultúrnych tradícií. Zároveň je potrebné zdôrazniť tiež to, že kultúrne dedičstvo sa môže stať aj zdrojom mnohých spoločenských, kultúrnych a kultúrno-etických konfliktov. Nie všetky tradície minulých generácií možno oslavovať a vzývať ako naše pozitívne dedičstvo, pretože dedičstvo je výsledkom spoločenskej selekcie a ovplyvňujú ho rôzne faktory a inštitúcie (t. j. nie všetky inštitúcie a skupiny v spoločnosti sa zhodnú na tom, čo je a čo nie je súčasťou kolektívneho dedičstva alebo tak často spomínanej tradície). Odvolávať sa v rôznych spoločenských a politických diskusiách na tradície ako na niečo až posvätné je postavené na nesprávnom predpoklade, že tradícia je nemenná a vždy hodná nasledovania. Nie je to tak. Mnohé príklady zo slovenského aj mimoslovenského prostredia dokazujú, že tradície môžu byť aj škodlivé a nebezpečné, ak podporujú násilie voči určitým skupinám (ženám; etnickým, náboženským a iným marginalizovaným skupinám; a pod.) a prispievajú k stereotypizácii, predsudkom, intolerancii až nenávisti. Veľa príkladov možno nájsť napr. aj vo vynikajúcej zbierke vyše 13 tisíc slovenských prísloví, porekadiel a úsloví od Adolfa Petra Zátureckého, ktorá vyšla po prvý krát v roku 1897 (Záturecký 1974). Nájdeme tu mnohé príslovia, ktoré odrážajú tzv. „ľudovú múdrosť a skúsenosť“, ktoré sú ale v súčasnosti už úplne neakceptovateľné (napr. príslovia odrážajúce

predsudky voči Židom, Rómom či ženám).[2] Tradície a s nimi súvisiaci koncept kultúrneho dedičstva sa v priebehu vývoja ľudstva neustále vyvíjajú a menia. Odlišné vnímanie toho, čo rôzne skupiny v spoločnosti vnímajú ako „naše" kultúrne dedičstvo, často podporuje prejavy intolerancie, xenofóbie, antisemitizmu, rasizmu, homofóbie a iných diskriminačných tendencií.[3]

V súčasnom globalizovanom svete sa vnímanie, ako aj využívanie kultúrneho dedičstva mení. Už nie je len nostalgickým zdrojom lokálnej, regionálnej alebo národnej identity a spolupatričnosti, ale stále viac aj prostriedkom ekonomických príjmov, globálnej prestíže a moci, ako aj vyhľadávaným cieľom turistov. Verejná, odborná i vedecká diskusia o kultúrnom dedičstve je preto zložitá a plná neraz aj protichodných argumentácií. Súvisí to aj s tým, že kultúrne dedičstvo nie je hodnotovo-neutrálnym pojmom, ale skôr hodnotovo zaťaženým. Možno to vysvetliť tak, že to, čo sa identifikuje ako kultúrne dedičstvo, nie je výsledkom rozhodnutia nositeľov jednotlivých javov kultúrneho dedičstva, ale výsledkom rôznych politických a mocenských bojov. Sociálne siete výrazne prispievajú k diverzifikácii pohľadov na kultúrne dedičstvo a tradície. V definovaní toho, čo je a čo nie je kultúrne dedičstvo, hrá významnú úlohu niekoľko najdôležitejších aktérov: UNESCO ako hlavný globálny aktér; a Rada Európy a Európska komisia ako ďalší dôležití aktéri, najmä v rámci európskeho priestoru. Výsledok ich činnosti pri označovaní a oceňovaní pamiatok kultúrneho dedičstva úzko súvisí s rozvíjajúcim sa kultúrnym turizmom, pretože práve pamiatky s logom ocenení priťahujú najviac turistov.

2 Napr. „Žena je ako drevená nádoba: ak ju nepobiješ, rozsuší sa"; „Peniaze sú dobré čítané a žena bitá" (Záturecký 1974: 65), „Kde kresťan kostol vystaví, tam čert so židom krčmu pristavuje" (Záturecký 1974: 213) alebo „Siedme nepokradneš! (povedal Cigán, nechávajúc každú siedmu kapustnú hlavu, keď kradol)" (Záturecký 1974: 299). Zaujímavé je, že príslovia a úslovia, týkajúce sa „cigánov" – Rómov, odrážajúce vzťah majority k tejto skupine počas 19. storočia, nie sú ani zďaleka všetky negatívne, skôr vtipné alebo neutrálne.

3 Na Slovensku do tejto kategórie spadajú najmä početné prejavy intolerancie vo vzťahu voči Rómom, Židom, imigrantom a členom LGBTI+ komunity, ale aj voči ženám.

1.1 Kultúrne dedičstvo: hlavní aktéri

UNESCO

Hlavnou organizáciou, ktorá má v súčasnosti rozhodujúci vplyv na stratégie a praktiky identifikácie a hodnotenia hmotných a nehmotných kultúrnych javov v jednotlivých krajinách sveta, je Organizácia Spojených národov pre vzdelávanie, vedu a kultúru – UNESCO (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation*). Táto organizácia vznikla ako dôsledok a memento druhej svetovej vojny. Jej cieľom, na ktorý nemožno ani dnes zabudnúť a rezignovať, bolo prostredníctvom vzájomnej medzinárodnej spolupráce na základe vedy, vzdelávania a kultúry posilniť medzinárodnú solidaritu a zabrániť vzniku ďalšej svetovej vojny. Ústava UNESCO (*UNESCO Constitution*) bola prijatá v roku 1945 a následne ratifikovaná v roku 1946 v dvadsiatich krajinách sveta vrátane Československa. V priebehu rokov sa organizácia UNESCO stala inštitúciou s globálnym dosahom, ktorej členom je 193 štátov sveta a 11 asociovaných členov (2021).[4] Je to práve táto inštitúcia, ktorá hrá kľúčovú úlohu v ovplyvňovaní politík kultúrneho dedičstva, a tak sa zákonite stáva aj objektom kritiky.

Organizácia UNESCO predstavila v roku 1972 Dohovor o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva (*Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*), založený na myšlienke, že na svete je veľa miest, ktoré majú výnimočnú hodnotu pre celé ľudstvo, a preto ich treba chrániť pre ďalšie generácie. Na základe dohovoru sú od roku 1978 tieto unikátne lokality zapisované na Zoznam svetového kultúrneho a prírodného dedičstva (*World Heritage List*). Každý štát môže navrhnúť svoje kultúrne a prírodné pamiatky na zápis do svetového zoznamu na základe jasne stanovených kritérií. Pod-

4 https://www.unesco.org/en/introducing-unesco; http://www.unesco.sk/

ľa dát z roku 2021 je na zozname 1154 lokalít, z toho 8 na Slovensku.[5] V roku 2003 prijali členské štáty UNESCO ďalší dokument – Dohovor na ochranu nehmotného kultúrneho dedičstva (*Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*), ktorý Slovenská republika ratifikovala v roku 2006 (Hamar 2007). Dohovor používa viaceré podporné nástroje, z ktorých je potrebné spomenúť najmä Reprezentatívny zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva (*Representative List of Intangible Cultural Heritage of Humanity*) a Register dobrých praktík pre ochranu živého dedičstva (*Register of Good Safeguarding Practices*). Okrem toho UNESCO pravidelne zverejňuje aj zoznam prvkov, ktoré potrebujú naliehavú ochranu (*List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding*), pretože sú výrazne ohrozené v dôsledku vojnových konflikov, klimatickej zmeny alebo nedostatku ochrany zo strany štátu alebo majiteľov pamiatky.[6]

V súlade s Dohovorom na ochranu nehmotného kultúrneho dedičstva buduje Slovenská republika prostredníctvom Centra pre tradičnú ľudovú kultúru od roku 2010 tzv. „Reprezentatívny zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska“, ktorý je súpisom mimoriadnych prvkov, zručností a praktík nehmotného kultúrneho dedičstva, nominovaných ich nositeľmi a posudzovaných odbornou komisiou. Na národnom reprezentatívnom zozname sa v roku 2021 nachádzalo dvadsaťšesť

5 Banská Štiavnica a technické pamiatky okolia; Levoča, Spišský hrad a pamiatky okolia; Rezervácia ľudovej architektúry Vlkolínec; Historické jadro mesta Bardejov; Drevené chrámy v slovenskej časti Karpatského oblúka; Jaskyne Aggtelekského krasu a Slovenského krasu; Staré bukové lesy a pralesy Karpát a iných regiónov Európ ; a spoločné transnárodené dedičstvo Hranice Rímskej ríše (*Frontiers of the Roman Empire – The Danube Limes - Western Segment*); https://whc.unesco.org/en/list

6 https://ich.unesco.org/en/lists?text=&multinational=3&display1=candidature_typeID#Urgent%C2%A0Safeguarding%C2%A0List

prvkov a v Registri dobrých praktík dva prvky.[7] Formovanie Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska je podmienku pre nominácie na zápis do Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva (UNESCO). V roku 2021 bolo na základe slovenských nominácií na zápis prvkov na svetový zoznam zapísaných sedem prvkov.[8] Okrem toho sú v svetovom Registri dobrých praktík zapísané dve slovenské praktiky.[9]

Zámer UNESCO je nepochybne nesmierne dôležitý a ušľachtilý. Od svojho založenia sa inštitúcia usiluje o identifikáciu, dokumentáciu, ochranu, revitalizáciu, transmisiu i propagáciu javov a prejavov hmotného, nehmotného i prírodného kultúrneho dedičstva, a spoluprácu všetkých krajín v týchto aktivitách. Avšak, pri identifikácii, hodnotení a označení pamiatok svetového kultúrneho dedičstva dáva UNESCO rozhodovacie slovo primárne vládnym delegáciám, druhotne hlasu odborníkov a takmer vôbec samotným nositeľom. To znamená, že proces sa značne

7 Reprezentatívny zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska (2021): Fujara – hudobný nástroj a jeho hudba; Terchovská muzika; Aušusnícke služby špaňodolinských baníkov; Tradičné ručné zvonenie na zvony a funkcia zvonárov na Slovensku; Radvanský jarmok; Gajdy a gajdošská kultúra na Slovensku; Tradičné bábkarstvo na Slovensku; Banskoštiavnický Salamander; Čičmianske ornamenty; Horehronský viachlasý spev; Modrotlač; Vajnorský ornament; Tylová paličkovaná čipka Myjavskej pahorkatiny; Chov plemena koní lipican v Topoľčiankach; Drevené vyrezávané kríže na Podpoľaní; Modranská majolika; Fujara trombita; Drotárstvo; Slovenský posunkový jazyk, Sokoliarstvo; Rífová píšťala; Vysokohorské nosičstvo; Podpolianske rozkazovačky; Kraslice z Polichna; Gajdica; Ornament z Čataja a Veľkého Grobu; Register dobrých praktík (2021): Škola remesiel ÚĽUV; Dokumentácia a ochrana drotárstva v Považskom múzeu v Žiline.https://www.ludovakultura.sk/zoznamy-nkd-slovenska/reprezentativny-zoznam-nehmotneho-kulturneho-dedicstva-slovenska/prvky-zapisane-v-reprezentativnom-zoname-nkd-slovenska/; prevzaté 20. 5. 2021

8 Fujara a jej hudba; Terchovská muzika; Gajdy a gajdošská kultúra na Slovensku; Bábkarstvo na Slovensku a v Čechách; Horehronský viachlasý spev, Modrotlač a Drotárstvo; https://ich.unesco.org/en/lists?text=&country[]=00202&multinational=3&display1=inscriptionID#tabs; prevzaté 20. 5. 2021

9 Škola remesiel ÚĽUV; Dokumentácia a ochrana drotárstva v Považskom múzeu v Žiline; Bitušíková 2018.

politizuje a je prejavom kultúrneho lobovania v rámci členských štátov UNESCO. V súvislosti s touto „globalizáciou kultúrneho dedičstva“ sa v mnohých vedeckých štúdiách objavuje aj kritické hodnotenie UNESCO regulácií a praktík. Podľa rôznych autorov je UNESCO globálnym aktérom, ktorý určuje spoločné programy, stratégie, procesy, procedúry a praktiky ochrany a využitia dedičstva na celom svete (Turtinen 2000; Logan 2001; Askew 2010) . Zoznam svetového dedičstva vznikol vďaka UNESCO v procese globalizácie a stal sa súčasťou globálneho turizmu (Labadi-Long 2010: 20). Súbežne s tým, že UNESCO identifikujeme ako globálneho aktéra, je zároveň aj globalizujúcim aktérom, t. j. je tým, ktorý definuje ideály univerzalizmu, organizuje globálne riadenie a presadzuje spoločné kultúrne, vzdelávacie a vedecké princípy a politiky vo vzťahu ku kultúrnemu dedičstvu na celom svete (Bartolotto 2010: 98). Sociálny antropológ Ulf Hannerz, ktorý napísal mnoho inšpirujúcich prác týkajúcich sa globalizácie a kozmopolitanizmu, považuje UNESCO za organizáciu „globálneho vládnutia“. Podľa neho sa organizácia spolupodieľa na kultúrnom inžinierstve, ktoré podporuje „top-down“ (zhora-nadol) podporu kultúrnej diverzity, založenej na logike národných štátov (Hannerz 2007: 79). V ďalších kritikách sa spomínajú mocenské vzťahy UNESCO voči národným štátom, ako aj štandardizujúce praktiky, ktoré diktujú napr. jednotné reštauračné a konzervačné metódy, definície hodnôt dedičstva, odporúčania národným politikám o hmotnom i nehmotnom kultúrnom dedičstve, jeho manažovaní, ochrane a využívaní (Logan 2001: 52-53). Najmä v najstaršom UNESCO programe (Zozname svetového kultúrneho a prírodného dedičstva) viacerí odborníci a hodnotitelia poukazujú na skutočnosť, že podmienky a regulácie UNESCO presadzujú externé kultúrne, ekonomické a sociálne hodnoty, ktoré môžu (negatívne) ovplyvniť spôsoby, ako budú lokálni aktéri reagovať na reflexiu minulosti, pamäť a transmisiu kultúry v procese UNESCO nominácií (Bartolotto 2010: 98, podľa McCoy Owens 2002; Shepherd 2006; Scholze 2008).

Ďalší kritici vytýkajú UNESCO zoznamu prílišný europocentrizmus, pretože približne polovica pamiatok na zozname je umiestnená v Európe (Cleere 2001). Aj podľa Davida Lowenthala Európania hodnotia svoje kultúrne dedičstvo ako nadradené a tým pádom automaticky globálne (Lowenthal 1998: 239). Etický rozmer využívania kultúrneho

dedičstva tiež vyvoláva mnoho otáznikov. Aj keď primárnym cieľom UNESCO stratégií je ochrana a zachovanie svetového dedičstva pre ďalšie generácie, všetky národné vlády nadšene využívajú lokality zo zoznamov svetového dedičstva v zlepšovaní imidžu národného kultúrneho statusu a v podpore turizmu s cieľom ekonomických ziskov (Turtinen 2000: 1-2, citované z Labadi-Long 2010: 33).

Politika podpory nehmotného kultúrneho dedičstva, ktorej história je mladšia (od prijatia Dohovoru na ochranu nehmotného kultúrneho dedičstva v 2003) sa vyvíja už v inom smerovaní, aj preto, že dohovor bol prijatý viac než 30 rokov po podpísaní Dohovoru o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva a následnom vzniku Zoznamu svetového kultúrneho a prírodného dedičstva. Počas troch desaťročí sa prístupy ku kultúrnemu dedičstvu zmenili a predovšetkým koncept nehmotného kultúrneho dedičstva sa posunul od univerzalistického ponímania kultúrneho dedičstva, ktoré definuje dedičstvo na základe univerzálnych kultúrnych, sociálnych a ekonomických znakov a hodnôt, k viac inkluzívnym a reprezentatívnym prejavom, reflektujúcim záujmy a hodnoty lokálnych spoločenstiev (Bortolotto 2010: 98). Na rozdiel od predchádzajúcich prístupov, keď sa využitie (nehmotného) kultúrneho dedičstva plánovalo na základe vonkajších indikátorov (najmä vo vzťahu k ekonomickým ukazovateľom), mnohé nové stratégie a politiky nehmotného kultúrneho dedičstva už vznikajú na princípe „zdola“ (*bottom-up*), z potreby lokálnych spoločenstiev a komunít. Sú to práve tieto lokálne spoločenstvá, ktoré dokážu poukázať na hodnoty kultúrneho dedičstva v lokálnom a regionálnom, ale aj širšom európskom a globálnom kontexte. To znamená, že popri dôležitých nadnárodných univerzálnych UNESCO iniciatívach je potrebné iniciovať a podporovať aj nové prístupy k ochrane a revitalizácii kultúrneho dedičstva, budované primárne zdola (tzv. *grassroots initiatives*).

Foto 1: Vlkolínec, zapísaný na Zoznam svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO, foto Alexandra Bitušíková, 2017

Rada Európy *(Council of Europe)*

Rada Európy (*Council of Europe – CoE*) je medzinárodnou inštitúciou, ktorá vznikla v roku 1949 v Londýne, a sídlom jej Sekretariátu je Štrasburg.[10] Slovensko sa stalo členskou krajinou až po páde komunizmu (najskôr v 1991-1992 v rámci Česko-Slovenska, od roku 1993 ako Slovenská republika). Cieľom Rady Európy je podporovať demokraciu, ochranu ľudských práv a posilňovanie pluralitnej demokracie. Rada Európy prispieva k rozvoju európskej kultúrnej identity i riešeniu problémov týkajúcich sa rasizmu, xenofóbie, antisemitizmu i menšinových práv. Práve Rada Európy je prvou medzinárodnou organizáciu, ktorá sa dlhodobo venuje aj téme kultúrneho dedičstva.

Už v roku 1954 v Paríži prijala Rada Európy (t. j. jej politické reprezentácie z členských krajín) prvý dôležitý dokument o spolupráci v oblasti ochrany kultúrneho dedičstva – Európsky kultúrny dohovor (*European Cultural Convention*). Po ňom nasledovali ďalšie významné dokumenty, ktoré určovali spoluprácu európskych krajín v rôznych oblastiach kultúrneho dedičstva, ale aj rastúcu spoluprácu s ďalšími medzinárodnými organizáciami, najmä s UNESCO-m a neskôr aj s Európskou

10 Rada Európy – Council of Europe (CoE) je niekedy zamieňaná alebo spájaná s Európskou úniou, avšak ide o samostatnú medzinárodnú a medzivládnu európsku inštitúciu, ktorá bola založená pred vznikom EÚ.

úniou: Dohovor o ochrane architektonického dedičstva Európy (*Convention for the Protection of the Architectural Heitage of Europe*, Granada, 1985);

Európsky dohovor o ochrane archeologického dedičstva (*European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage,* Valletta, 1992);

- Európsky dohovor o krajine (*European Landscape Convention*, Florencia, 2000);
- Rámcový dohovor o hodnote kultúrneho dedičstva pre spoločnosť (*Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, Faro, 2005).[11]

Dôležitou aktivitou Rady Európy a jej komisariátu pre vzdelávanie, kultúru a šport je od roku 1987 Program kultúrnych trás, ktorého cieľom je oživiť kultúrne tradície známych ciest, po ktorých smerovali pútnici z celej Európy v stredoveku do španielskeho Santiaga de Compostela.[12] V rámci tohto programu bolo doposiaľ identifikovaných 45 európskych kultúrnych trás (2021).[13] Zodpovednosť za posudzovanie nových kultúrnych trás, poskytovanie konzultácií, koordináciu a budovanie Výskumného a dokumentačného centra kultúrnych trás má na starosti Európsky inštitút kultúrnych trás v Luxemburgu.[14] Tento inštitút má tiež výlučnú kompetenciu udeľovať inštitúciám či komunitám značku (logo) "*Cultural Route of the Council of Europe*" ako garanciu excelentnosti.[15] Slovenská republika je v súčasnosti (2021) súčasťou štyroch certifikovaných kultúrnych trás:

- *Saint Martin of Tours Route* (od 2005) – *Via Sancti Martin* (Cesta sv. Martina) je kultúrna cesta spájajúca 12 krajín Európy cez príbehy života sv. Martina vrátane Slovenska. Európske kultúrne

11 CoE: Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century; CM/Rec(2017)1; https://rm.coe.int/16806f6a03

12 https://www.culture.gov.sk/wp-content/uploads/2019/12/KULTURNE_TRASY_RADY_EUROPY.pdf

13 https://www.coe.int/en/web/cultural-routes

14 European Institute of Cultural Routes (EICR); https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/european-institute-of-cultural-routes

15 https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/about

dedičstvo sv. Martina spája štrnásť katedrál, stovky ďalších kostolov a monumentov, a nespočetné množstvo legiend a príbehov ako súčasť nehmotného kultúrneho dedičstva.[16]

- *TRANSROMANICA* (od 2007) – *The Romanesque Routes of European Heritage* (Románske cesty európskeho dedičstva) – kultúrne dedičstvo spoločnej európskej románskej architektúry, ako aj tradícií a legiend, ktoré sa s týmto dedičstvom spájajú.
- *The Iron Curtain Trail* - Cesta Železnej opony (od 2019) spája 20 európskych krajín cez historické budovy, monumenty, múzeá, prírodné lokality (napr. miesta ilegálneho prechodu hraníc) a kľúčové miesta, ktoré nám pripomínajú tragickú históriu rozdelenej Európy. Jej súčasťou je aj cyklotrasa, dlhá 9 500 kilometrov od Barentsovho mora až po Čierne more.
    1. *Cyril and Methodius Trial* (od 2020) – Európska kultúrna cesta sv. Cyrila a Metoda (Cesta solúnskych bratov) nasleduje kroky dvoch významných slovanských vierozvestcov pri ich cyrilo- metodejskej misii v 9. storočí. Dedičstvo sv. Cyrila a Metoda je úzko spojené s ich pôsobením na Veľkej Morave, ako aj v iných krajinách (Maďarsko, Bulharsko, Srbsko, Severná Macedónia, Čierna Hora, Albánsko, Bosna a Hercegovina, Chorvátsko, Turecko, Grécko a Ukrajina), preto je cesta rozdelená na štyri etapy.[17] Prvá etapa cesty sa spája s obdobím Veľkomoravskej ríše a s územím súčasného Slovenska.

16 https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/the-saint-martin-of-tours-route

17 https://rm.coe.int/final-2020-mai-cm-cmr-cyrill-mathedius-route-m-lv3-1-/16809efaef%0A%0A

Foto č. 2: Santiago de Compostela, cieľ Kultúrnej cesty Rady Európy, foto Alexandra Bitušíková, 2018

Európska únia: kultúrne dedičstvo a značky kultúrneho dedičstva *(Heritage Labels)*

Európska únia sa intenzívne venuje podpore kultúrneho dedičstva asistenciou v jednotlivých členských štátoch a koordináciou aktivít v prospech ochrany a propagácie európskeho kultúrneho dedičstva s cieľom posilniť európsku identitu. Spoločné kultúrne dedičstvo, formované na judeo-kresťanskej tradícii, obohacuje život občanov Európskej únie, je inšpiráciou pre kultúrny a kreatívny sektor a zohráva dôležitú úlohu pri tvorbe sociálneho kapitálu. Zároveň je významným zdrojom ekonomického rozvoja, zamestnanosti a sociálnej kohézie, motorom revitalizácie miest a obcí a nástrojom podpory udržateľného turizmu. Kultúrne dedičstvo je hybnou silou rôznych európskych iniciatív, programov a politík.

Legislatíva, politiky a stratégie v kultúrnej oblasti však stále ostávajú v kompetencii národných štátov a ich regionálnych a miestnych samospráv. Európska únia pôsobí len v pozícii iniciovania, koordinovania, podpory a financovania rôznych politík a programov, týkajúcich sa kultúrneho dedičstva. Práve kultúrne dedičstvo sa stále viac objavuje

ako dôležitý komponent spoločných EÚ politík, ktorý sa medzi-sektorovo zohľadňuje v mnohých dôležitých oblastiach rozvoja EÚ – napr. v oblasti výskumu, inovácií, kultúry, vzdelávania, životného prostredia a klimatickej zmeny, digitálnych technológií či lokálnych a regionálnych politík.[18]

Podpora pre výskum, rozvíjanie a popularizáciu európskeho kultúrneho dedičstva je poskytovaná z rôznych programov a finančných prostriedkov EÚ, predovšetkým z programu Kreatívna Európa.[19] Kultúrne dedičstvo sa však čoraz viac zohľadňuje aj v ostatných podporných programoch EÚ, akými sú napr. výskumné programy Horizont 2020 (H2020) a od 2020 Horizont Európa (HEU), ale aj ďalšie významné programy Erasmus+, Európa pre občanov, ako aj európske štrukturálne a investičné fondy.

Členské štáty EÚ zabezpečujú politickú spoluprácu v oblasti kultúrneho dedičstva prostredníctvom Rady ministrov školstva, mládeže, kultúry a športu a otvorenej metódy koordinácie. Neformálna expertná skupina Európskej komisie pre kultúrne dedičstvo, ktorá funguje od roku 2019, poskytuje poradenstvo o tom, ako vykonávať politiky EÚ v oblasti kultúrneho dedičstva. Pozostáva zo zástupcov členských štátov, pridružených krajín, európskych sietí kultúrneho dedičstva, organizácií občianskej spoločnosti, medzinárodných organizácií a inštitúcií EÚ.[20]

Významným výsledkom úsilia Európskej únie v úsilí poukázať na dôležitosť kultúrneho dedičstva v európskom kontexte bolo vyhlásenie roku 2018 za „Európsky rok kultúrneho dedičstva“ (*European Year of Cultural Heritage - EYCH*) so sloganom „Naše dedičstvo: Kde sa minulosť stretá s budúcnosťou“.[21] Počas roku 2018 sa v 37 európskych, asociovaných a iných krajinách uskutočnilo takmer 12 tisíc podujatí – od výskumných a vzdelávacích po kreatívne a performatívne – s účasťou viac ako šesť miliónov ľudí.[22] Aj na Slovensku sa v rámci tohto roka

18 https://ec.europa.eu/culture/policies/selected-themes/cultural-heritage
19 https://ec.europa.eu/culture/creative-europe
20 https://ec.europa.eu/culture/sk/cultural-heritage/eu-policy-cultural-heritage/expertna-skupina-pre-kulturne-dedicstvo
21 https://europa.eu/cultural-heritage/about.html
22 https://europa.eu/cultural-heritage/eych-events-grid_en.html

uskutočnilo mnoho vedeckých, odborných a popularizačných podujatí s cieľom podporiť Európsky rok kultúrneho dedičstva.[23]

Veľký úspech roku kultúrneho dedičstva sa následne odrazil v pokračovaní mnohých aktivít aj v ďalších rokoch a rastúcej finančnej podpore tejto témy zo strany Európskej únie. Táto európska iniciatíva prispela aj k zvýšeniu povedomia a zintenzívneniu diskusie o dôležitosti kultúrneho dedičstva v rozvoji regiónov a cestovného ruchu na Slovensku. Prejavilo sa to aj vo viacerých nových regionálnych stratégiách turizmu (napr. v stratégiách Banskobystrického samosprávneho kraja – BBSK).[24]

Dni európskeho kultúrneho dedičstva (European Heritage Days)

Dni európskeho kultúrneho dedičstva (DEKD) organizuje od roku 1985 Rada Európy, od roku 1999 sa k nej ako hlavný partner pridala aj Európska únia a odvtedy možno dni považovať za spoločné podujatie oboch inštitúcií. Konajú sa každoročne v septembri v päťdesiatich signatárskych krajinách Európskeho kultúrneho dohovoru (1954) a patria medzi najobľúbenejšie participatívne kultúrne podujatia v Európe. Do organizácie sprievodných podujatí sa zapájajú stovky inštitúcií a tisíce dobrovoľníkov. Počas Dní európskeho kultúrneho dedičstva otvoria svoje brány početné pamiatky a lokality vrátane tých, ktoré sú po zvyšok roka verejnosti neprístupné. Ročne takto navštívi tieto pamiatky vyše 20 miliónov ľudí.[25] Cieľom DEKD je:

1. zvyšovať povedomie európskych občanov o bohatstve a kultúrnej rozmanitosti Európy
2. vytvoriť prostredia, v ktorom sa stimuluje ocenenie bohatej mozaiky európskych kultúr
3. boj proti rasizmu a xenofóbii a podpora väčšej tolerancie v Európe i mimo nej
4. informovať verejnosť a politické orgány o potrebe ochrany kultúrneho dedičstva pred novými hrozbami
5. vyzvať Európu, aby reagovala na sociálne, politické a hospodárske výzvy, ktorým čelí.

23 http://www.pamiatky.sk/sk/page/kalendarium-podujati-erkd-2018
24 https://dobrykraj.sk/; https://www.zahoramizadolami.sk/
25https://www.europeanheritagedays.com/EHD-Programme/About/About-Us

Tieto ciele možno dosiahnuť aj cez „sprístupnenie zvyčajne neprístupných pamiatok, prezentáciu bežne prístupných pamiatok ´v inom svetle´, organizáciu seminárov, prednášok, výstav, turistických aktivít, súťaží a hier súvisiacich s historickým prostredím a jeho hodnotami.“[26]

Slovenská republika sa do programu pripojila v roku 1993. V roku 2010 bolo úlohou koordinátora DEKD na Slovensku poverené Ministerstvom kultúry SR Združenie historických miest a obcí Slovenska a v roku 2017 bolo toto poverenie rozšírené o občianske združenie ICOMOS Slovensko. Generálnymi partnermi DEKD sú Ministerstvo kultúry SR, Pamiatkový úrad SR a Slovenské národné múzeum. Do organizácie podujatí v rámci DEKD sa každoročne môžu prihlásiť inštitúcie štátnej a verejnej správy, verejné a súkromné inštitúcie, školy, cirkvi, neziskové organizácie, majitelia alebo správcovia kultúrnych pamiatok, podnikatelia i aktívni občania.

Značka Európske dedičstvo (European Heritage Label - EHL)

Idea založiť a udeľovať Značku Európske dedičstvo vznikla v roku 2005 ako medzivládna iniciatívna niekoľkých krajín v rámci Európskej únie s cieľom posilňovania európskej identity a oslavy európskych hodnôt, dejín a integrácie, avšak až v roku 2011 bolo prijaté Rozhodnutie Európskeho parlamentu a Rady č. 1194/2011/EÚ, ktorým sa Značka Európske dedičstvo oficiálne ustanovila ako akcia a rozhodnutie Európskej únie.[27] Prvé ocenenia boli udelené v roku 2013. Značka Európske dedičstvo sa odlišuje od Zoznamu svetového dedičstva UNESCO najmä tým, že sa zameriava na podporu symbolických európskych hodnôt a významnej úlohy kultúrnych pamiatok v dejinách a kultúre Európy, t. j. prináša a oživuje príbehy európskych dejín a dedičstva, ktoré sú úzko prepojené. Cieľom udeľovania značky je aj posilnenie významu európskeho dedičstva v ekonomike a udržateľnom regionálnom rozvoji, a to najmä prostredníctvom kultúrneho turizmu.[28]

Od roku 2013 bola Značka Európske dedičstvo udelená 48 lokalitám. Podľa Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, ktorý je kontakt-

26 https://www.dekd.sk/co-su-dekd
27http://www.pamiatky.sk/sk/page/medzivladna-iniciativa-europske-dedicstvo
28 http://www.pamiatky.sk/sk/page/europske-dedicstvo

ným bodom pre Značku Európske dedičstvo na Slovensku, sa o udelenie značky môžu uchádzať „pamiatky hmotného i nehmotného kultúrneho dedičstva, prírodné lokality či oblasti kultúrnej krajiny, ktorých význam v spojení s kľúčovými udalosťami, osobnosťami alebo hnutiami európskej histórie a európskej integrácie presahuje hranice jedného štátu a prispieva k rozvoju a podpore spoločných hodnôt Európskej únie“.[29]

Lokality, ktoré sa o značku uchádzajú, musia spĺňať tri záväzné kritériá:

1. symbolická hodnota lokality pre Európu – musí byť preukázaná aspoň jedna z týchto skutočností:
   a) cezhraničný alebo celoeurópsky charakter
   b) úloha v európskej histórii a spojitosť s kľúčovými európskymi udalosťami, osobnosťami alebo hnutiami
   c) úloha pri rozvoji a presadzovaní spoločných hodnôt, na ktorých je založená európska integrácia
2. kvalita navrhovaného projektu – lokality uchádzajúce sa o značku musia predložiť projekt propagujúci ich európsku dimenziu, v rámci ktorého:
   a) majú byť organizované vzdelávacie aktivity
   b) má byť podporovaná viacjazyčnosť
   c) lokalita by sa mala aktívne zapájať do činnosti siete lokalít Európskeho dedičstva s cieľom vymieňať si skúsenosti a iniciovať spoločné projekty
   d) lokalita by sa mala zviditeľniť a propagovať v celoeurópskom merítku
3. prevádzková kapacita – manažment lokality musí deklarovať:
   a) zabezpečenie adekvátnej správy lokality
   b) zabezpečenie ochrany a zachovania pre budúce generácie
   c) zaistenie kvality zariadení pre návštevníkov
   d) venovanie osobitnej pozornosti mladým ľuďom
   e) propagáciu lokality ako udržateľnej destinácie cestovného ruchu
   f) zaistenie čo najekologickejšieho fungovania lokality.[30]

29 http://www.pamiatky.sk/sk/page/europske-dedicstvo
30 http://www.pamiatky.sk/sk/page/europske-dedicstvo

Udeleniu Značky Európske dedičstvo predchádza pomerne náročný proces od podania žiadosti o udelenie značky cez kvalitatívny hodnotiaci proces a proces revízie až po konečné rozhodnutie. Slovenská republika zatiaľ nie je na zozname krajín, ktoré túto značku získali (nie preto, že by sme nemali kandidátov, ale pre nedostatok aktivity). V roku 2021 podal prvú žiadosť o udelenie značky Cirkevný zbor Evanjelickej a. v. cirkvi Rimavské Brezovo spolu s ďalšími jedenástimi zbormi (Rimavská Baňa, Kyjatice, Kraskovo, Chyžné, Rákoš, Šivetice, Kameňany, Štítnik, Ochtiná, Koceľovce a Plešivec). Ide o lokality v regiónoch Gemer a Malohont, kde sa nachádzajú kostoly s vzácnymi gotickými freskami od talianskych majstrov (alebo ich domácich pokračovateľov) z čias rozkvetu baníctva pod vedením nemeckých ťažiarov. Na žiadosti spolupracovali prevažne občianski aktivisti a občianske združenia. Hlavným iniciátorom bolo občianske združenie Gotická cesta, ktorého cieľom je pracovať v prospech kultúrnych pamiatok nachádzajúcich sa na turistickej trase Gotická cesta na území bývalej Gemersko-malohontskej župy a usilovať sa o ich záchranu, ochranu a revitalizáciu.[31] Výsledok hodnotenia sa očakáva koncom roku 2021.

31 https://gotickacesta.sk/o-nas/

Foto č. 3: Rákoš, gotický kostol Najsvätejšej Trojice, nachádzajúci sa na Gotickej ceste – Jelšavskom okruhu, foto Alexandra Bitušíková, 2021

The Joint Programming Initiative on Cultural Heritage and Global Change (JPI CH)[32]

Dôležitou aktivitou, ktorú podporila a zastrešila Európska komisia po prvý krát v roku 2010, bolo zriadenie tzv. „Spoločnej programovej iniciatívy o kultúrnom dedičstve a globálnej zmene“ (*Joint Programming Initiative on Cultural Heritage and Global Change - JPI CH*). Túto aktivitu iniciovali viaceré členské štáty s cieľom prepojiť financovanie cez národené grantové agentúry, ministerstvá a európske grantové schémy a zintenzívniť európsku spoluprácu pri výskume a využívaní európskeho kultúrneho dedičstva.

32https://www.heritageresearch-hub.eu/homepage/joint-programming-initiative-on-cultural-heritage-homepage/joint-programming-initiative-on-cultural-heritage-about/

Okrem koordinácie výskumu európskeho kultúrneho dedičstva a multidisciplinárneho prístupu k tomuto výskumu, dôležitým cieľom bolo a je aj vybudovanie celoeurópskej siete/ komunity odborníkov, ktorí sa venujú výskumu kultúrneho dedičtsva (*Heritage Research Community*). JPI CH má stálych členov a pozorovateľov z členských krajín (závisí to od toho, či daná členská krajina EÚ - a jej príslušné ministerstvo - je ochotná do tejto agendy finančne prispievať, keďže celý grantový systém funguje na princípe spolufinancovania). JPI CH za dekádu existencie vypracovala dôležité dokumenty – najmä Strategickú výskumnú a inovačnú agendu[33] a manažovala viacero výziev na podporu financovania výskumu kultúrneho dedičstva (t. j. šlo o schému spolufinancovania zo strany stálych členov JPI a ich ministerstiev a Európskej komisie). Slovenská republika je v agende JPI CH aktívna, avšak v súčasnosti (2021) vystupuje v pozícii tzv. pozorovateľa (vzhľadom na nemožnosť garancií spolufinancovania programu zo strany Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR). V konečnom dôsledku to znamená, že slovenské univerzity a výskumné inštitúcie sa nemôžu uchádzať o účasť v grantových schémach JPI CH, pretože SR sa na ich spolufinancovaní nezúčastňuje.

Europa Nostra

Europa Nostra je organizácia, ktorá bola založená v roku 1963 v Paríži s cieľom a víziou ochraňovať a podporovať kultúrne dedičstvo „zdola“ – t.j. z perspektívy rôznych občianskych a záujmových organizácií, pôsobiacich v sfére kultúrneho dedičstva. V súčasnosti má členstvo z viac než 40 krajín a je vysoko rešpektovanou inštitúciou v tejto oblasti.[34] Europa Nostra chce byť hlasom rôznych občianskych iniciatív, podporujúcich a propagujúcich kultúrne a prírodné dedičstvo v Európe; advokátom dedičstva, poukazujúcim na mnohonásobné benefity využívania kultúrneho dedičstva; aktérom bojujúcim za ochranu najohrozenejších pamiatok v Európe; ako aj organizáciou, prezentujúcou dobré praktiky v oblasti osvety, vzdelávania a ochrany kultúrneho dedičstva.

33https://www.heritageresearch-hub.eu/app/uploads/2020/12/SRIA-2020-1.pdf

34 https://www.europanostra.org/organisation/

Organizácia Europa Nostra jasne deklaruje jej hodnotové stanoviská:[35]

- Kultúrne dedičstvo je kľúčové pre prosperujúcu, zjednotenú a stabilnú Európu;
- Kultúrne dedičstvo musí byť rešpektované v rurálnom aj urbánnom rozvoji;
- Kultúrne dedičstvo nie je reliktom minulosti, ale je relevantnou a užitočnou súčasťou súčasnosti a budúcnosti;
- Kultúrne dedičstvo je komplexné a diverzifikované, t.j. nepatrí len jednej kultúrnej skupine či národu, ale patrí všetkým Európanom;
- Kultúrne dedičstvo vyžaduje nový zodpovedný udržateľný manažment s cieľom uspokojovania potrieb súčasných generácií a eliminovania ohrozenia budúcich generácií.

Najznámejšou aktivitou organizácie Europa Nostra je od roku 1978 oceňovanie pod značkou *Europa Nostra Awards* – ocenenie za výnimočný ochranársky počin v oblasti kultúrneho dedičstva. Do roku 2001 organizácia ocenila okolo 650 projektov, ktoré boli a sú inšpiráciou naprieč celou Európou. Od roku 2002 na základe iniciatívy Európskej komisie udeľuje organizácia spoločné ocenenia „*Europa Nostra Awards/ European Heritage Awards*“. Tieto ceny zviditeľňujú nevšedné projekty, iniciatívy a osobnosti v oblasti európskeho kultúrneho dedičstva. Odrážajú najlepšie praktiky ochrany hmotného a nehmotného dedičstva a prispievajú k zvyšovaniu povedomia o európskom kultúrnom dedičstve. Ceny sa udeľujú v piatich hlavných kategóriách:

- Pamiatková ochrana a nové využitie kultúrneho dedičstva (*Conservation and Adaptive Reuse*) – výnimočné projekty zamerané na záchranu, regeneráciu a adaptáciu na nové využitie kultúrneho dedičstva, vrátane kultúrnej krajiny;
- Výskum (*Research)* - inovatívny výskum, ktorý vedie k podpore, využitiu a prístupe ku kultúrnemu dedičstvu v rámci rôznych komunít;

35 https://www.europanostra.org/organisation/

- Vzdelávanie, tréning a zručnosti (*Education, Training and Skills*)
- výnimočné iniciatívy vedúce k transferu vedomostí a zručností, budovaniu kapacít a podpore tradičných a nových remeselných zručností vo väzbe na kultúrne dedičstvo;
- Občianska angažovanosť a osveta (*Citizens Engagement and Awareness-Raising*) - výnimočné projekty na báze kultúrneho dedičstva, podporujúce sociálnu kohéziu, inklúziu, identitu, multikultúrny dialóg, diverzitu, občiansky aktivizmus a zodpovednosť
- Hrdinovia kultúrneho dedičstva (*Heritage Champions*) – inšpirujúci jednotlivci alebo organizácie, ktorých aktivity dokázali ovplyvniť ochranu a regeneráciu kultúrneho dedičstva a pozitívne ovplyvniť občiansku angažovanosť pri ochrane a oživení kultúrneho dedičstva.[36]

Každoročne je udelených okolo 30 cien (z toho 5 Grand Prix cien, ktoré sú aj finančne ohodnotené). Za Slovenskú republiku boli doposiaľ ocenené nasledujúce subjekty a projekty: 1. projekt Rybárskej brány v Bratislave – v kategórii archeologických nálezov (2002); 2. projekt záchrany secesnej budovy Bosákovej banky v Prešove (2002); 3. projekt obnovy historickej budovy divadla Jonáša Záborského v Prešove (2004); 4. Academia Istropolitana Nova za za interdisciplinárne vzdelávacie aktivity v oblasti ochrany a rozvoja kultúrneho dedičstva (2009) a 5. Rímske lapidárium v Komárne (2020), ktoré sídli v jednej zo starých mestských fortifikačných stavieb a je súčasťou Podunajského múzea v Komárne.[37]

Na základe viacerých vynikajúcich projektov revitalizácie kultúrneho dedičstva na Slovensku treba kriticky konštatovať, že mnohé kultúrne inštitúcie – verejné či súkromné – majú veľký potenciál sa o ocenenie uchádzať, avšak túto príležitosť nevyužívajú.

36 https://www.europeanheritageawards.eu/apply/

37 https://www.europeanheritageawards.eu/winners/; https://www.teraz.sk/regiony/rimske-lapidarium-v-komarne-je-nosite/514164-clanok.html

1.2. Kritické prístupy k súčasnému výskumu kultúrneho dedičstva[38]

Kultúrne dedičstvo sa v ostatných dekádach 20. a 21. storočia teší neustále sa zvyšujúcemu záujmu nielen medzi rôznymi aktérmi – politickými predstaviteľmi, samosprávami či občianskymi združeniami, ale aj vo vedeckej komunite. Svedčí o tom množstvo publikácií, ktoré sa venujú konceptom vývoja kultúrneho dedičstva a jeho (aj kritickej) interpretácii. Teoretik kultúrneho dedičstva David Lowenthal tvrdí, že žijeme v dobe kultu dedičstva, keď dedičstvo nemožno spochybňovať a nepatrí sa ho odmietať ani kritizovať, lebo je odkazom minulosti, ktorý patrí rodine, komunite, národu. Ako píše, „odmietať dedičstvo je kardinálny hriech, vzývať ho je národnou povinnosťou" (Lowenthal 1998: xiii-2).

Koncept dedičstva bol v ostatných rokoch definovaný a redefinovaný v početných kritických diskusiách. V „tradičnom" západnom (t. j. západo-európskom) ponímaní bolo dedičstvo vnímané primárne ako materiálne dedičstvo, ktoré treba mapovať, študovať, ochraňovať a konzervovať, a tento cieľ bol spojený s medzinárodnými dohovormi a následne národnými legislatívami (Smith 2006). V súčasnom kritickom diskurze už nie je dedičstvo vnímané len ako „materiálny produkt – vec", ale ako sociálny a kultúrny konštrukt, dynamický koncept a proces, nekonečný dialóg prítomnosti s minulosťou (Smith 2006: 2).

Teoretické koncepty kultúrneho dedičstva sa odvíjajú od početných kľúčových termínov z rôznych oblastí, z ktorých možno spomenúť tie najčastejšie, ako napr. autenticita, nostalgia, pamäť, miesto, priestor, nesúlad, identita, čas, komunita, moc, demokracia, nacionalizmus, ľudské práva, kohézia, inklúzia, reprezentácia, participácia, udržateľnosť, reziliencia, kvalita života, globalizácia, revitalizácia, komodifikácia či turizmus. Takýto teoretický pluralizmus je prejavom skutočnosti, že

38 Viaceré pasáže v tejto časti vznikli na základe učebných textov Bitušíková, A. 2018. *Kultúrne dedičstvo a regionálny rozvoj: etnologická perspektíva.* Banská Bystrica: Signis; a kapitoly Bitušíková, A. 2013. Kultúrne dedičstvo, identita a turizmus. In: Krišková, Z. (ed.): *Revitalizácia tradičnej kultúry a lokálna identita*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, s. 23-40.

výskum kultúrneho dedičstva je v súčasnosti objektom záujmu početných vedeckých disciplín, z ktorých každá má svoj špecifický cieľ a svoju často aj výrazne odlišnú metodológiu. Kultúrne dedičstvo je dnes objektom výskumu histórie, archeológie, sociálnej antropológie, kulturológie, etnomuzikológie, sociálnej geografie, muzeológie, vied o športe a turizme, environmentálneho manažmentu, mediálnych štúdií, politických štúdií, ekonomiky a riadenia cestovného ruchu, regionálnych štúdií či manažmentu verejného sektora. Novšia a rýchlo sa rozvíjajúca interdisciplinárna orientácia nazývaná *heritage studies* (štúdiá o kultúrnom dedičstve) alebo od osemdesiatych a deväťdesiatych rokov 20. storočia aj *critical heritage studies* alebo *critical cultural heritage studies* (kritické štúdiá o kultúrnom dedičstve) je výsledkom tohto vývoja a odráža diverzitu prístupov k výskumu kultúrneho dedičstva, ako aj jeho kritické reflexie.

Výskum kultúrneho dedičstva sa v ostatných desaťročiach menil a vyvíjal. V starších obdobiach výskumu kultúrneho dedičstva (19. – 20. storočie) sa koncept dedičstva najmä v západoeurópskej perspektíve spájal skôr s materiálnou kultúrou (prevažne významnými architektonickými či archeologickými pamiatkami), t. j. takéto chápanie dedičstva zdôrazňovalo primárne materiálny význam pamiatky a až následne jeho duchovný rozmer. Až v 21. storočí sa koncept kultúrneho dedičstva stále viac prepája aj s kultúrnymi a sociálnymi procesmi, viažucimi sa k spomínaniu, pamäti a naratívom, ktoré budujú cesty k posilňovaniu lokálnej a národnej identity, spolupatričnosti a solidarity, ale aj k budovaniu pochopenia a tolerancie medzi rôznymi skupinami v spoločnosti. Akceptovanie konceptu kultúrneho dedičstva v širokom význame, ktorý vníma prepájanie hmotného a nehmotného dedičstva a prijíma aj kultúrne tradície iných národov/ etnických skupín, je nevyhnutným predpokladom a jedinou cestou k rozvoju solidárnej a mierovej globálnej, európskej (a aj slovenskej) spoločnosti.

Teoretizácii kultúrneho dedičstva a v snahe definovať, čo vlastne znamená, sa od osemdesiatych – deväťdesiatych rokov 20. storočia venovalo mnoho vedcov a vedkýň, z ktorých spomeniem len niekoľko. Francúzska sociologička Jacinthe Bessière definovala dedičstvo ako dôležitý zdroj identity a ten element, ktorý odlišuje jednu lokalitu a sociálnu skupinu od inej. Podľa nej má dedičstvo subjektívny charakter, lebo sa úzko

spája s kolektívnou pamäťou, ktorá uchováva sociálnu a kultúrnu identitu danej skupiny cez rôzne zvyky, rituály a festivity. Spoločné dedičstvo je teda akýmsi rituálnym kódom. Je neoddeliteľné od tradície, ktorá zaručuje kontinuitu medzi minulosťou a prítomnosťou (Bessière 1998: 26). Dedičstvo je tak súčasťou minulosti, prítomnosti, ale aj budúcnosti, lebo skúsenosti ľudstva, prenášané tradíciou, sú aj zdrojom nových riešení i zdrojom inovácií, ktoré zaručujú ďalší vývoj spoločnosti. Bessière ďalej označuje dedičstvo za rezervoár významov potrebných pre pochopenie sveta. Chápe ho ako sociálny konštrukt, ktorý sa vyvíja a neustále mení. Podľa jej hypotézy dynamika konštrukcie dedičstva spočíva v aktualizácii, adaptácii a reinterpretácii uchovaných vedomostí, zručností a hodnôt určitej skupiny, čiže spája uchovávanie a inováciu, stabilitu a dynamiku, reprodukciu a kreativitu, a tým vytvára nový sociálny význam, ktorý generuje identitu (Bessière 1998: 27). Podobne sa pozeral na dedičstvo ďalší z teoretikov kultúrneho dedičstva David Harvey. Vo svojej známej eseji z roku 2001 Harvey polemizuje s tými, ktorí vidia v dedičstve nejaký materiálny artefakt, pamiatku či záznam, a označuje dedičstvo skôr za neustále sa vyvíjajúci proces, reflektujúci legitimizáciu moci rôznych národných a iných kultúrnych/ sociálnych skupín a identít (Harvey 2001). Mnohodimenzionálne kultúrne dedičstvo (v súlade s chápaním tradície) nám nie je vrodené - musíme sa ho učiť, prenášame ho z generácie na generáciu a v tomto procese sa dedičstvo mení, vyvíja, inovuje.

Ďalšia významná teoretička kultúrneho dedičstva Laurajane Smith podobne zdôrazňuje, že dedičstvo nehovorí len o stave a hodnotách nejakého kultúrneho javu, ale aj o kultúrnej zmene, ktorá si vyžaduje neustále vyjednávanie medzi aktérmi: ako využiť minulosť a individuálne i kolektívne pamäti a naratíva pri formovaní nových identít. V tomto kontexte zdôrazňuje dôležitosť diskusie a vyjednávania (*negotiation*) medzi rôznymi (aj globálnymi) aktérmi na poli kultúrneho dedičstva s cieľom posunúť formovanie nových identít, nových stratégií a praktík. Prikláňa sa k názorom kritických teoretikov dedičstva v tom, že považuje kultúrne dedičstvo za kultúrny a sociálny proces, ktorý prepája procesy minulosti - „pamätania“ s prítomnosťou a budúcnosťou (Smith 2006). Aj ďalší známy teoretik v oblasti kultúrneho dedičstva Gregory Ashworth vníma dedičstvo ako proces, nie ako formu. Spája dedičstvo so zmenou

a odmieta ideu, že dedičstvo – či hmotné alebo nehmotné – je primárne spojené len s ochranou a konzervovaním (Ashworth 2007: 32).

Gábor Sonkoly a Tanja Vahtikari, ktorí realizovali výskum o európskom kultúrnom dedičtsve pre potreby stanovenia nových politík kultúrneho dedičstva v Európskej únii, tiež zdôrazňujú, že súčasné kritické štúdie o kultúrnom dedičstve už prehodnocujú starší koncept dedičstva orientovaný primárne na ochranu a konzervovanie (*conservation-oriented*) a nahrádzajú ho konceptom dedičstva zameraným na hodnoty (*value-oriented*). Kultúrne dedičstvo má dôležitý sociálno-kultúrny a hodnotový, ale aj ekonomický dopad na súčasnú spoločnosť, preto je nevyhnutné podporovať snahu o integráciu sociálnych a ekonomických hodnôt reprezentovaných dedičstvom (Sonkoly – Vahtikari 2018: 11-12)

David Lowenthal, jeden z prvých predstaviteľov kritického pohľadu na dedičstvo, začína svoj známy bestseller „Minulosť je cudzia krajina“ (*The Past is a Foreign Country*) slovami: „Minulosť je všade.“ Prijímaná alebo odmietaná, oslavovaná alebo zatracovaná, pamätaná alebo zabudnutá, minulosť je stále s nami (Lowenthal 1985, 2015: 1). Na inom mieste v knihe pokračuje slovami, že tradícia by nemala byť nepriateľom inovácií, avšak predsa je brzdou pokroku. Aj keď vzývame minulosť a naše korene, musíme dať priestor novým myšlienkam, ak chceme napredovať (Lowenthal 1985, 2015: 147). Ďalšiu z jeho známych prác „Križiacka výprava dedičstva a koriste minulosti“ (*The Heritage Crusade and the Spoils of History)* začína podobnými slovami: „Dedičstvo je odrazu všade“ (Lowenthal 1998: xiii). Lowenthal vo svojich prácach spochybňuje obrovský nárast záujmu o kultúrne dedičstvo a históriu, neustále pozeranie sa späť napriek tomu, že ľudstvo čelí vážnym výzvam súčasnosti a budúcnosti. Tvrdí, že to, čo sme zdedili od predkov, nie je vždy len dobré, ale práve naopak, môže byť často až „diabolské“. Na jednej strane nás dedičstvo spája s našimi predkami a spolurodákmi, posilňuje našu identitu, spolupatričnosť a korene, na druhej strane je utláčateľské, porazenecké, xenofóbne, šovinistické a oslavujúce prízemný nacionalizmus. Dedičstvo hrá dôležitú úlohu v národných a etnických konfliktoch, v rasizme a genetickom determinizme, v pamäťových inštitúciách a politikách či v nezákonnom obchodovaní (Lowenthal 1998: xiii - xiv).

Lowenthal nebol jediný, kto kriticky konštatoval, že minulosť až príliš zasahuje do našej prítomnosti. Od osemdesiatych rokov 20. storočia viacerí autori prispeli k formovaniu kritického pohľadu na dedičstvo - už spomínaných *critical heritage studies*. Napr. nemecký filozof Hermann Lübbe poukázal v sedemdesiatych – osemdesiatych rokoch 20. storočia na dramatický nárast „muzealizácie" (*musealisation, Musealisierung*) v Nemecku (nárast počtu rôznych múzeí, ale aj muzealizáciu každodenného života, Lübbe 1982). Literárny vedec Andreas Huyssen podobne popísal „neoblomnú muzeomániu" (*relentless museummania*), rastúcu najmä v osemdesiatych rokoch 20. storočia (Huyssen 1995: 14). Robert Hewison sa venoval vývoju nárastu múzeí, tematických parkov a návštevníckych centier v Anglicku a v tomto kontexte zaviedol do terminológie pojem „*heritage industry*" – nový priemysel spojený s dedičstvom (Hewison 1987). Aj Rodney Harrison kriticky reagoval na *boom* kultúrneho dedičstva v 21. storočí (Harrison 2013). Kritické reflexie o kultúrnom dedičstve zosumarizoval Jes Wienberg v práci „Heritopia: Svetové dedičstvo a modernita" (Wienberg 2021). Ako archeológ sa v monografii venuje najmä otázke rôznych významov (*meanings*) minulosti v súčasnej spoločnosti, pričom sa opiera o tri perspektívy: pravda faktov a vedomostí; krása naratívov; a etické požiadavky. Jeho nový pojem „heritopia" poukazuje na utopické očakávania spojené so svetovým dedičstvom, ktoré ale môžu viesť aj k novému pozitívnemu a kreatívnemu využívaniu „minulosti" a kultúrneho dedičstva v súčasnosti i budúcnosti.

Vedecké diskusie o kultúrnom dedičstve v 21. storočí sa preniesli do transdiciplinárneho dialógu, v ktorom sa rôzne príbuzné disciplíny (primárne sociálna antropológia, sociológia, história, archeológia a humánna geografia) konfrontujú s inými disciplínami (ekonómia, manažment, ekologické a environmentálne vedy a i.) a spoločne nachádzajú nové cesty k chápaniu a interpretácii kultúrneho dedičstva, ako aj k posilňovaniu lokálnych identít a nachádzaniu riešení problémov lokálnych a globálnych výziev pri využití kultúrneho dedičstva.

Početné transdisciplinárne diskurzy o kultúrnom dedičstve potvrdzujú skutočnosť, že kultúrne dedičstvo je hodnotovo-definovaný (*value-loaded*) koncept. Noel Salazar vo svojej štúdii o sociokultúrnych hodnotách dedičstva zdôraznil, že dedičstvo dáva ľuďom zmysel žitia a jeho

hodnoty sa prenášajú z generácie na generáciu. Na druhej strane je dedičstvo stále viac aj zdrojom ekonomického rastu, najmä v kontexte rastúceho turizmu (Salazar 2012: 24). Trend „využívania“ kultúrneho dedičstva pre potreby turizmu môže viesť až k jeho deštrukcii, ak nie je odborne a udržateľne manažované. Tolina Loulanski tvrdí, že dedičstvo, nesúce kultúrne aj ekonomické funkcie, by malo prepájať obe perspektívy a vyžaduje si úzku spoluprácu rôznych aktérov (Loulanski 2006: 209).

Hodnota dedičstva nie je stála. Je produktom neustálej interakcie a interpretácie (Salazar 2012: 37). Smith dodáva, že dedičstvo je kultúrny proces, v ktorom identifikujeme veci a miesta, ktoré možno označiť ako dedičstvo, reflektujúc súčasné kultúrne a sociálne hodnoty, debaty a ašpirácie. Dedičstvo sa preto používa na vyjadrenie konštrukcie, rekonštrukcie a vyjednávania rôznych sociálnych a kultúrnych hodnôt a identít v súčasnosti (Smith 2006: 3). Zjednodušene možno povedať, že dedičstvo je pohľad súčasnej spoločnosti na to, čo sme zdedili od našich predkov, ale je to zároveň dedičstvo, ktoré sa stále mení a vyvíja. Hodnoty dedičstva často podporujú formovanie spoločného pocitu identity, solidarity či hrdosti v lokálnej či širšej komunite, avšak môžu hrať aj negatívnu rolu – práve preto, že nejde o hodnotovo neutrálnu kategóriu. Dedičstvo, jeho významy a hodnoty, môžu prispievať aj k posilňovaniu nacionalizmu, extrémizmu a nenávisti voči všetkým „iným“, ktorí nesúhlasia s „našimi“ hodnotami, „našimi“ tradíciami, „naším“ dedičstvom. Toto je hlavný dôvod, prečo treba dedičstvo študovať v kritickej perspektíve.[39]

Ďalšou problematickou oblasťou, týkajúcou sa hodnôt kultúrneho dedičstva, je konfrontácia, ktorá prebieha medzi rôznymi aktérmi. Na jednej strane sú to externí experti, ktorí na základe hodnôt, definovaných medzinárodnými inštitúciami, určujú, čo spadá alebo nespadá pod pojem kultúrne dedičstvo na základe rôznych medzinárodne uznaných kritérií.

39 Tento trend možno pozorovať v ostatných rokoch aj na Slovensku, keď naratíva o „výnimočnosti tradičnej kultúry a kultúrneho dedičstva Slovákov (alebo Slovanov)“ zneužívajú rôzne extrémistické skupiny a politické strany zo spektra pravicového extrémizmu a radikalizmu, napr. prívrženci politických strán Kotleba-Ľudová strana Naše Slovensko alebo jej mladšej odnože Republika. Mnohé prejavy zneužívania folklóru možno nájsťaj na FB stránkach priamo spojených s týmito stranami, najmä KulturBlog s podtitulom „Na strane zdravého rozumu“.

Na druhej strane sú to lokálni aktéri – jednotlivci a inštitúcie, ktorí môžu vidieť „ich“ materiálne pamiatky alebo zvyky, rituály či folklórne prejavy inak, považujú ich za „svoje“ dedičstvo a nechcú, aby sa stalo „globálnym“ len preto, že ho tak označili externí odborníci a inštitúcie. Odlišné vnímanie kultúrneho dedičstva zo strany externých (aj politických) a interných aktérov často vedie ku konfrontácii rôznych diskurzov, týkajúcich sa práve hodnoty/ hodnôt a vlastníctva kultúrneho dedičstva (Salazar 2012; Tunbridge and Ashworth 1996). Podľa Grahama sa kultúrne dedičstvo primárne prezentuje v rámci oficiálneho verejného naratívu (často národného a ideologického), ktorý však môže byť založený na manipulácii histórie, resp. na selekcii historických faktov, slúžiacich k dosiahnutiu určitých politických cieľov. Ako pokračuje, národné štáty potrebujú využívať kultúrne dedičstvo pre rôzne účely: konsolidáciu národných identít, avšak zároveň aj neutralizáciu „súboja“ dedičstiev rôznych sociálnych a kultúrnych skupín (Graham et al. 2000: 12).

Foto č. 4: Split, Chorvátsko, foto Alexandra Bitušíková, 2014

2. KULTÚRNE DEDIČSTVO A TURIZMUS

Turizmus je globálnym fenoménom, ktorý vykazuje každým rokom výrazný nárast.[40] Turizmus možno členiť na mnoho kategórií (napr. rekreačný – odpočinkový turizmus, ekoturizmus, poznávací, religiózny, športový, zdravotný, zážitkový, biznis turizmus, ekoturizmus alebo široká kategória prírodného a kultúrneho turizmu). Práve kultúrny turizmus (*cultural tourism*) alebo turizmus zameraný na dedičstvo (*heritage tourism/ ultural heritage tourism*) je historicky najstarším, ale aj najrýchlejšie rastúcim odvetím turizmu v 21. storočí (Timothy – Boyd 2006). Odhady UN World Tourism Organisation (UNWTO) hovoria, že napr. len samotná Čína vyprodukuje do roku 2025 sto miliónov turistov v tomto špecifickom odvetví (Salazar 2010: 144). To bude mať obrovský vplyv na ďalší osud uchovania a využívania svetového kultúrneho dedičstva. Zdroje kultúrneho dedičstva sú neobnoviteľné (alebo len čiastočne obnoviteľné) a limitované, je preto nevyhnutné upriamiť zvýšenú pozornosť na stratégie manažmentu a marketingu dedičstva s cieľom jeho zachovania a trvalej udržateľnosti.

Nárast „hladu“ po kultúrnom dedičstve je evidentný v každej krajine. Okrem návštev historických miest, hradov, zámkov, katedrál, múzeí, archeologických lokalít a iných monumentov hmotného dedičstva (tzv. *built heritage*) vzrastá aj záujem o nové (zväčša nehmotné) druhy dedičstva, akými sú napr. industriálne dedičstvo, religiózne miesta a púte, osobné dedičstvo (genealógia, hľadanie „koreňov“), kultúra pôvodných obyvateľov (etnický turizmus), gastronomické destinácie (kulinársky turizmus), festivaly (festivalový turizmus), ako aj miesta ľudského utrpenia a smrti (temný turizmus alebo *thanatourism*). (Timothy and Boyd 2006; Timothy 2011; Matlovičová a kol. 2015).

Ako definovať kultúrny turizmus? Tejto otázke sa vo viacerých kľúčových prácach venoval najmä Dallen J. Timothy. Podľa neho sa termíny ako „turizmus zameraný na dedičstvo“ (*heritage tourism*) a kultúr-

40 Toto tvrdenie sa nevzťahuje na obdobie pandémie COVID-19, ktorá postihla svet začiatkom roka 2020 a spôsobila rapídny pokles turizmu v globálnom meradle.

ny turizmus (*cultural tourism*) v rôznych prácach expertov prelínajú ako dve príbuzné kategórie. Niekedy sa kultúrny turizmus chápe ako spoznávanie živého dedičstva a živých kultúr (vrátane hudby, umenia a súčasného umenia – aj v urbánnom prostredí), a turizmus zameraný na kultúrne dedičstvo ako spoznávanie starých/ starovekých pamiatok či rurálnej krajiny a miest s tradičnou kultúrou. Na druhej strane, mnohí odborníci tvrdia, že rozdiely sú minimálne a že kultúrny turizmus rozvíjajú ľudia, ktorí sa snažia uspokojovať svoje kultúrne potreby návštevou a spoznávaním rôznych materiálnych aj nemateriálnych pamiatok a javov, ale aj umenia a živých kultúr – a to v urbánnom i rurálnom prostredí (Timothy 2011: 4-5). Nadácia „Nordic World Heritage Foundation (NWHF) už v roku 1999 navrhla termín „*cultural heritage tourism*" (turizmus orientovaný na kultúrne dedičstvo). Definovala ho ako cestovanie s cieľom spoznávať rôzne kultúrne prostredia, kultúrnu krajinu, pamiatky a umenie, rôzne životné štýly, hodnoty, tradície a udalosti, t.j. ako cielené spoznávanie hmotného aj nehmotného dedičstva (NWHF 1999: 2). Na základe rôznych prístupov, Timothy navrhuje používať univerzálny termín „kultúrny turizmus", ktorý pokrýva materiálne pamiatky, živé kultúry, staroveké artefakty i moderné umenie (Timothy 2011: 6).[41]

2. 1. Stručne z histórie kultúrneho turizmu

Kultúrny turizmus je najstarším druhom turizmu. Jeho prvotnou formou bolo cestovanie a púte motivované najmä nábožensky. Ako svedčia prvé dokumenty o turistoch (mená gréckych turistov z 5. st. p. n. l., vytesané na Memnonových kolosoch v Tébach), medzi najstaršie turistické destinácie možno zaradiť egyptské pyramídy a chrámy (Matlovičová a kol. 2015: 75, citované podľa Goeldner – Ritchie 2014: 35). V starovekom Grécku sa stali turistickými cieľmi svätyne Dia (Zeusa) v Olympii a veštiarne v Delfách, ale aj olympijské hry (Matlovičová a kol. 2015: 75,

41 V práci sa prikláňam k tomuto návrhu, pretože termín „kultúrny turizmus" je širší než termín „turizmus týkajúci sa dedičstva" a tiež je v slovenskom preklade prijateľnejší.

citované podľa Goeldner – Ritchie 2014). Starovekí Rimania využívali dobrú sieť kamenných ciest a hostincov už od cca roku 150 p. n. l. a hlavným cieľom ich ciest bol najmä kúpeľný (wellness) turizmus – podľa odhadov bolo v Rímskom impériu okolo 900 verejných kúpeľných miest (Matlovičová a kol. 2015: 76, Kurek a kol. 2007).

Poznanie egyptských starovekých pamiatok i pamiatok starovekého Grécka a Ríma sa stali významnou súčasťou „kultúry/ kultúrnosti" európskej aristokracie v stredoveku. Pamiatky stelesňovalo „sedem divov (starovekého) sveta" z oblasti Blízkeho východu a Stredozemného mora, ktoré sa vyznačovali technickou i umeleckou dokonalosťou.[42]

Ďalšou významnou kapitolou v rozvoji kulúrneho turizmu, ktoré bolo založené na poznávaní európskeho kultúrneho dedičstva, bola tzv. *Grand Tour*. V období od začiatku sedemnásteho storočia do polovice 19. storočia sa súčasťou vzdelania a výchovy mladých mužov z vyšších vrstiev (najmä šľachtických) stalo cestovanie po Európe (predovšetkým Taliansko, Francúzsko, Švajčiarsko, Belgicko, Nemecko, Rakúsko, Holandsko i Veľká Británia) v sprievode ich tútorov. Často tieto cesty trvali mesiace až roky, počas ktorých mladí muži navšívili mnohé dôležité miesta histórie, umenia a architektúry (Rím, Paríž, Benátky, Florencia a iné významné historické a umelecké mestá a miesta), naučili sa jazyky, získali poznatky o európskej histórii, umení a architektúre. Až po absolvovaní *Grand Tour* sa mladí muži mohli stať súčasťou kultúrne vzdelanej a uvedomelej šľachtickej vrstvy. Z tohto pohľadu možno považovať *Grand Tour* za prvý produkt kultúrneho turizmu v Európe (Timothy 2011: 2 – 3).

Porovnanie kultúrnych trás v rámci *Grand Tour* s dnešnými najobľúbenejšími kultúrnymi destináciami sa ani po niekoľkých storočiach veľmi nelíši – turisti často navštevujú rovnaké európske krajiny a miesta, avšak v zrýchlenom tempe (Timothy – Boyd 2003: 12-13). Na základe

42 Medzi sedem divov sveta patrili: 1. Egyptské pyramídy/ pyramídy v Gíze a Cheopsova pyramída; 2. Semiramidine visuté záhrady; 3. Artemidin chrám v Efeze; 4. Diova socha v Olympii; 5. Mauzóleum v Halikarnasse; 6. Rodoský kolos; 7. Alexandijský maják. Z týcho pamiatok už existujú len egyptské pyramídy; https://sk.wikipedia.org/wiki/Sedem_divov_starovek%C3%A9ho_sveta.

poznatkov o *Grand Tour* možno mladých predstaviteľov šľachty, ktorí sa vďaka cestovaniu po Európe učili chápať európsku históriu, hodnoty, diverzitu, jazyky, rituály, zvyky a pod., považovať za predchodcov európskej generácie mladých ľudí z rôznych EÚ krajín, podieľajúcej sa na integrácii Európy po druhej svetovej vojne. *Grand Tour* sedemnásteho až devätnásteho storočia je (prenesene) Erasmom+ 20. a 21. storočia.[43]

Rozvoj dopravy a priemyslu, urbanizácia i predlžovanie voľného času (v rámci rastu odborových organizácií/ zväzov a ich požiadaviek) v 19. a 20. storočí prispeli k tomu, že turizmus postupne stratil elitársky charakter a prerástol do masovej podoby. Objav parného stroja a počiatok éry železníc a parníkov znamenali prelom v rozvoji globálneho turizmu. Ďalšími medzníkmi bol nárast automobilovej dopravy v prvej polovici 20. storočia a pokrok v leteckej doprave po druhej svetovej vojne. S nárastom cestovania vznikla aj potreba ich organizovania – t. j. zakladanie prvých cestovných kancelárií[44] a vydávanie cestovných sprievodcov (Matlovičová a kol. 2015: 83-86).

Foto č. 5: Rím, Fontana di Trevi, foto Alexandra Bitušíková, 2016

43 Erasmus+ je program Európskej únie, ktorého základy vznikli v roku 1987 a jeho hlavným cieľom je zahraničná mobilita vysokoškolských študentov a pedagógov a spolupráca ve vysokoškolskom vzdelávaní v Európe.
44 Najstaršou cestovnou kanceláriou je dodnes existujúca kancelária „Thomas Cook“, ktorá vznikla v roku 1841 vo Veľkej Británii.

2. 2. Vedecký výskum turizmu/ kultúrneho turizmu

Rastúci záujem o kultúrny turizmus medzi turistami/ cestovateľmi viedol v ostatných desaťročiach aj k nárastu odborného záujmu a vedeckého výskumu tohto fenoménu, a to najmä (ale nielen) z troch dôvodov:

1. Kultúrny turizmus slúži politickým účelom – je oveľa viac „politický“ než iné formy turizmu (Timothy 2011: 127). Podľa Salazara na národnej úrovni prispieva k stimulovaniu hrdosti na vlastnú históriu a kultúru, na nadnárodnej úrovni sú kultúrne pamiatky zdrojom marketingu, predávané ako ikonické lokálne, regionálne či národné značky (Salazar 2010: 130). Podobne Timothy a Boyd poukazujú na to, že kultúrny turizmus sa používa na podporovanie domáceho patriotizmu a šírenie propagandy smerom k zahraničným návštevníkom (Timothy – Boyd 2008: 3). Per Åke Nilsson ide vo svojom hodnotení ešte ďalej. Používa termín heritizácia (*heritization*), ktorý definuje ako sociálny proces, keď sa kultúrne dedičstvo využíva na podporu určitých politických, často nacionalistických ideí. Spomína najmä postupný „únos“ kultúrneho dedičstva pravicovo-orientovanými hnutiami, ktoré si takto posilňujú svoj politický vplyv (Nilsson 2018).[45]
2. Kultúrny turizmus, priťahujúci tak domácich, ako aj zahraničných turistov, je významným prostriedkom nárastu ekonomických príjmov pre každý štát a jeho mnohé regióny a lokality. Snáď každý štát sa snaží prilákať turistov na základe „predaja“ – marketingu a vlastnej interpretácie kultúrneho dedičstva, čo sa odráža aj v stratégiách cestovného ruchu na rôznych úrovniach. Ekonomický aspekt – t. j. snaha priviesť do regiónu čo najviac turistov a na viac dní – je kľúčovým argumentom pre tieto stratégie. Avšak aj keď kultúrny turizmus prináša do regiónu/ lokality ekonomické zisky, jeho dôsledky môžu byť aj negatívne až zni-

45 Ako som spomenula už v prvej kapitole, tento trend pozorujeme aj na Slovensku, kde rétoriku, opierajúcu sa o slovenské a slovanské dedičstvo, tradície a folklór zneužívajú viaceré politické strany a hnutia, najviac (aj keď nielen) pravicovo-extrémistické (Kotleba-ĽSNS a Republika).

čujúce, ak aktéri v ňom pôsobiaci ignorujú potreby lokálnej komunity a nerešpektujú zásady udržateľného rozvoja a udržateľného turizmu. V tejto súvislosti sa vo vedeckej literatúre používa termín „*overtourism*“,[46] opisujúci negatívny impakt masového turizmu na vybrané, najnavštevovanejšie lokality (napr. Benátky, Barcelona, ale v slovenskom prostredí napr. aj Vlkolínec alebo Banská Štiavnica). Dodds a Butler definujú „*overtourism*“ ako nový pojem pre starý problém – t. j. príliš veľké počty návštevníkov v špecifickej destinácii, čo má negatívny dosah na všetky lokálne komunity (Dodds – Butler 2019: 519). Tieto negatívne dôsledky „overturizmu“ zahŕňajú zhoršenie každodenného života, životného štýlu a kvality života lokálnych obyvateľov, ako aj mnohonásobné zvýšenie nákladov danej lokality za vodu, energie a odpady, ktoré môžu byť osem až desaťkrát vyššie než náklady lokálnych domácností (Gössling – Peeters 2015 in Epler Wood et al. 2019 a Doods – Butler 2019). *Overtourism* má deštrukčný charakter aj na životné prostredie (najmä v dôsledku „low-cost“ – nízkonákladových letov, používania jednorazových plastov a airbnbifikácie; Kowalski 2019).[47]

3. Kultúrny turizmus je dôležitým akcelerátorom socio-kultúrnej zmeny (Salazar 2010: 130). Stimuluje lokálny a regionálny rozvoj, prispieva k posilneniu lokálnych komunít, prináša nové pracovné príležitosti a je zdrojom budovania kapacít v lokálnom

46 Termín „overtourism“ je (podobne ako heritage tourism) ďalším z termínov, ktoré je veľmí tažko preložiť do slovenského jazyka – je to možné len opisom. *Overtourism* znamená zjednodušene príliš veľa turizmu a turistov na jednom mieste (Pechlaner et al. 2019).

47 Airbnb je webová služba, založená v roku 2008 v San Franciscu, ktorá sprostredkúva prenájom alebo zdieľanie krátkodobého ubytovania návštevníkom/ turistom. Napriek regulačným snahám viacerých štátov sa stala služba za krátky čas existencie veľmi populárnou, aj keď vedie stále viac aj k protestom okolitých rezidentov (kvôli vplyvu turizmu na život v rezidenčných štvrtiach) i zvyšovaniu cien nehnuteľností a „gentrifikácii“. V roku 2018 platforma zahŕňala sieť viac ako 3 miliónov nehnuteľností v 200 krajinách a 65 tisíc mestách (Econopoly 2018), čím prevýšila kapacity hotelov. Platforma je unikátna tým, že prepája hostiteľa a návštevníka na osobnejšej báze, t. j. je založená na budovaní dôvery medzi neznámymi ľuďmi (Bernardi 2018).

prostredí. Tieto pozitívne aspekty však idú ruka v ruke s komodifikáciou a komercializáciou kultúrneho dedičstva. Turisti, ktorí vyhľadávajú hmotné či nehmotné pamiatky kultúrneho dedičstva, chcú zažiť „autentické“ zážitky a vidieť „autentické“ miesta. S komodifikáciu kultúrneho dedičstva sa pamiatky či javy dedičstva stávajú tovarom na predaj a autenticita len marketingovým nástrojom. Už v roku 1973 nazval takúto autenticitu Dean MacCanell „*staged authenticity*“ (javisková autentiticita), keď lokality a ich kultúrne javy sú vystavované a prezentované len pre turistov (MacCannell 1973). Aj Regina Bendix vo svojej práci *In Search of Authenticity* zdôrazňuje, že akonáhle sa nejaký kultúrny jav označí za autentický, okamžite stúpne záujem oň a zároveň aj jeho trhová cena (Bendix 1997: 8).

Autenticita je objektom výskumu v mnohých disciplínach, ktoré sa zaoberajú kultúrnym dedičstvom (napr. Apostolakis 2003; Timothy-Boyd 2003; Labadi 2010; Timothy 2011; Silverman 2015; Feinberg 2018 a i.). Sledovala sa vo vzťahu k remeslám a suvenírom, folklórnym festivalom, festivitám v múzeách alebo živým vystúpeniam rôznych skupín, organizovaných pre turistov a predstierajúcich autentický zážitok. Výskum autenticity zostáva stále dôležitý, keďže poznanie o úlohe autenticity v skúsenosti a zážitku turistu je významné z hľadiska organizácie a manažmentu kultúrneho turizmu (Timothy – Boyd 2006).

Vedecký výskum turizmu (vrátane kultúrneho turizmu) bol približne do sedemdesiatych rokov 20. storočia objektom záujmu najmä ekonómie a geografie, pričom hlavný dôraz sa kládol na ekonomické aspekty turizmu/ cestovného ruchu (napr. počet turistov, kapacity ubytovacích zariadení, dĺžka pobytu, počet prenocovaní a pod.) a na stratégie, politiky a manažment turizmu/ cestovného ruchu s cieľom prispôsobenia sa ekonomickým indikátorom (Chorvát 2007: 16-17). Až v poslednej tretine 20. storočia sa turizmus a turisti dostali aj do zorného poľa záujmu iných odborníkov (vrátane sociológov a sociálnych antropológov), ktorých zaujímali aj iné než len ekonomické ukazovatele. Cieľom výskumu sa stali najmä rôzne sociálne a kultúrne vplyvy a dosahy turizmu na život v konkrétnej komunite, lokalite či regióne. Kultúrny turizmus je objek-

tom výskumu predovšetkým v rámci *tourism studies* (turistické štúdiá), ktoré však nemožno považovať za samostatnú vedeckú disciplínu s vlastnými teóriami, konceptami a metódami, ale za výsostne interdisciplinárny odbor, na ktorom participujú sociológovia, antropológovia, geografi, historici, archeológovia, ekonómovia, biológovia, ekológovia i politickí vedci. V prvých dekádach 21. storočia vznikli desiatky vedeckých štúdií a viacero samostaných monografií, zameraných na kultúrny turizmus z rôznych prespektív (napr. Timothy – Boyd 2003; Timothy – Boyd 2006; Timothy 2011; Staiff – Bushell –Watson 2013; Smith – Richards 2017).

K rozvoju sociológie turizmu, ktorá ovplyvnila aj sociálno-antropologické výskumy, prispel v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia najmä Erik Cohen ako priekopník tejto špecializácie (Cohen 1972, 1979, 1984 a iné) a tiež Dean MacCannell s publikáciou *The Tourist: A New Theory of Leisure Time* (Turista: nová teória voľného času, 1976). V deväťdesiatych rokoch vzbudila záujem práca Johna Urryho *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies* (Turistický pohľad: Voľný čas a cestovanie v súčasných spoločnostiach, 1990). Významný podiel na teoretizácii turizmu v sociológii mal Zygmund Bauman vo svojich viacerých prácach (napr. Bauman 1995, 2000, 2002).[48]

Turizmus ako objekt skúmania v sociálnej antropológii

Sociálno-antropologický výskum turizmu nemá dlhú históriu a je stále tak trochu „na druhej koľaji“, hoci jeho význam – vzhľadom na globálny rozmer turizmu – nemožno spochybniť. Podľa Hany Horákovej a Dany Fialovej existujú minimálne štyri dôvody, prečo sú antropológovia stále trochu „podozrievaví“ voči tomuto objektu výskumu a dlho nevenovali fenoménu turizmu dostatočnú pozornosť: 1. podceňovali vážnosť problematiky ako banálnu, nehodnú akademického výskumu; 2. nevedeli prekonať metodologickú prekážku – turizmus ako komplexný a nestály jav nebolo možné študovať dlhodobým terénnym výskumom; 3. upozorňovali na nedostatočné teoretické a konceptuálne ukotvenie problematiky v rámci antropológie; 4. obávali sa z kritiky ďalšieho „vykorisťovania“ domácich obyvateľov (po kritike kolaborácie antropológie s kolonializ-

48 Táto publikácia sa sústreďuje najmä na práce z oblasti sociálnej antropológie, preto sú sociologické publikácie spomenuté len okrajovo.

mom v šesťdesiatych rokoch 20. stroročia). (Horáková – Fialová 2014: 94-95). Podobne hodnotí dôvody antropologického nezáujmu o turizmus Barbora Půtová – pre antropológov to bola dlho len vedľajšia téma, prezentovaná ako protiklad práce, alternatívna zábava a odpočinková aktivita na okraji spoločnosti (Půtová 2019: 44). Turizmus bol vnímaný ako produkt moderného spôsobu života a záležitosť turistov, pričom sa zabúdalo na lokálne hostiteľské komunity. Negatívny pohľad na turizmus ako tému antropologického výskumu ako prvý spochybnil Dennison Nash, ktorý prezentoval dôvody legitimity výskumu turizmu ako relevantného a seriózneho predmetu skúmania, keďže turizmus predstavuje rôzne formy kultúrneho stretávania sa – interakcií „nás a tých druhých", turistov (hostí) a hostiteľov (Nash 1981; Půtová 2019: 44).

So vznikom etablovaných vedeckých časopisov, zaoberajúcich sa tematikou turizmu vrátane kultúrneho turizmu, vzrástol aj podiel sociálno-antropologických štúdií v týchto časopisoch (najmä v časopise *Annals of Tourism Research* a jeho monotematických číslach; Horáková – Fialová 2014: 95). Antropológia turizmu sa postupne stala viditeľnou na všetkých dôležitých sociálno-antropologických konferenciách a sympóziách, či už v rámci AAA (*American Anthropological Association*), EASA (*European Association of Social Anthropologists*) alebo SIEF (*International Society for Ethnology and Folklore*).

Z teoretického hľadiska je sociálno-antropologický výskum turizmu neustále konfrontovaný napätým vzťahom medzi turizmom a sociálnou zmenou alebo medzi turizmom a modernitou. V kontexte týchto výziev definujú Horáková a Fialová (2014: 97-115) na základe početnej literatúry ako hlavné tematické okruhy sociálno-antropologického výskumu turizmu: 1. turizmus ako rituál a náboženstvo (Graburn 1977); 2. pohľad turistu (MacCannell 1976; Urry 2002); 3. perspektíva turizmu ako forma rozvoja alebo akulturácie (Nash 1996, Burns 1999); 4. štúdium autenticity (Bendix 1997; Burns 1999); 5. vzťah medzi hostiteľmi a hosťami (Smith 1977); 6. vzťah medzi turizmom a mobilitou v súčasnej globálnej perspektíve (problém súvisiaci s procesmi ako vykorenenosť - *disembedding* alebo deteritorializácia - *deterritorialisation*, transnárodná migrácia, dobrovoľná mobilita alebo dočasná migrácia, e. g. Tomlison

Foto č. 6: V uliciach Granady, Španielsko, foto Alexandra Bitušíková, 2016

1999; Giddens 1991; Hall – Williams 2002; Hall – Tucker 2004; Gaggio 2012 a i.).

Empirický výskum turizmu si vyžaduje uplatnenie širokej škály metód – tak kvantitatívnych, ako aj kvalitatívnych. V počiatkoch výskumu turizmu používali výskumníci prevažne kvantitatívne metódy, vychádzajúce z pozitivistickej paradigmy – šlo o výskumy zamerané na zber dát pomocou dotazníkov (a ich kvantifikáciu) najmä v oblasti ekonomiky, marketingu a manažmentu, v ktorých výskumník terén ani nenavštívil, ale vychádzal výlučne z „tvrdých" dát (Horáková – Fialová 2014: 143). Kvalitatívny výskum turizmu sa dlho považoval za málo vedecký, prípadne doplnkový ku kvantitatívnemu. Až v posledných desaťročiach po kritike pozitivizmu sa do popredia dostávajú kvalitatívne metódy, ktoré umožňujú sledovanie turizmu ako procesu, v ktorom participuje mnoho sociálnych aktérov. Práve títo aktéri a ich perspektívy sú v procese získavania poznatkov a pochopenia turizmu a turistického priestoru dôležití. Úloha a autorita výskumníka už nie je dominantná, pretože jeho hlas je len jedným z mnohých, ktoré sa podieľajú na vytváraní vedeckého poznania. Tento trend dokumentuje posun od pozitivizmu k reflexívnej vede (Horáková – Fialová 2014: 147).

Jednou z prvých a priekopníckych prác v antropológii turizmu bola práca Valene Smithovej zo sedemdesiatych rokov 20. storočia *Hosts and Guests* (Hostitelia a hostia, 1977). Predstavila klasický komparatívny súbor esejí z rôznych častí sveta na tému interakcií lokálnych obyvateľov a ich návštevníkov a vplyvu turizmu na kultúru a spôsob života domáceho obyvateľstva. Smith sa stala sa iniciátorkou tohto výskumného smerovania v USA. V podobnom duchu – sledovaní sociokultúrneho vplyvu turizmu na lokálne kultúry pokračoval ďalší americký antropológ Nelson Graburn, ktorý sa venoval najmä vplyvu turizmu na komodifikáciu materiálnej kultúry – artefaktov umenia a remesiel v minoritných skupinách

(Graburn 1967; 1976; 2018), ako aj Erve Chambers, editor publikácie *Tourism and Culture* (Chambers 1997).

Významným teoretikom v počiatkoch antropológie turizmu a predstaviteľom interpretatívnych, konštruktivistických a reflexívnych prístupov bol americký antropológ Edward M. Bruner. Najmä od osemdesiatych rokov 20. storočia napísal desiatky prác o turizme a ovplyvnil mnohých nasledovateľov. Výraznou mierou prispel k rozvoju viacerých konceptov. V šesťdesiatych – sedemdesiatych rokoch 20. storočia, keď sa začal rozvíjať masový turizmus, videli mnohí antropológovia v turizme hrozbu pre tradičný spôsob života a lokálne kultúry, na ktoré sa pozerali ako na statické systémy. Bruner predstavil perspektívu, podľa ktorej sa spôsob života a kultúra permanentne menia a prispôsobujú vonkajším okolnostiam. Kultúra neustále nanovo vzniká a nanovo sa prejavuje (koncept *tourism as emergent culture*), t. j. každé predstavenie pre turistov alebo návšteva nejakej pamiatky sú iné, vznikajúce v unikátnom sociálnom kontexte a poskytujúce iné interakcie aktérov, ktoré evokujú rôzne významy a interpretácie (Bruner 2005: 17). Ďalšie koncepty, ktoré Bruner významne obohatil a rozvinul, bol koncept stretnutí (*touristic encounter*), t. j. vzájomných interakcií hostiteľov (lokálneho obyvateľstva) a hostí (turistov), ako aj koncept naratívov, pričom rozlišoval tri typy naratívov v turistickom cykle: „*pre-tour*“ - pred cestou – t.j. predstavy turistov na základe prečítaného, *on-tour* – počas cesty, t. j. príhody, ktoré turisti počujú a zažijú počas cestovania, a *post-tour* – po ceste, t. j. príbehy, ktoré turisti zdieľajú po návrate domov a ktoré si uchovávajú v spomienkach a prenášajú ďalej (Bruner 2005b). Veľkú pozornosť venoval aj už spomínanému MacCannelovmu konceptu autenticity a otázke, ako je autenticita konštruovaná, aký je proces, v ktorom nejaké predstavenie pre turistov alebo nejaký kultúrny jav či praktika „získajú auru autentickosti“ (Bruner 1989: 113). Práce Brunera, ale napr. aj Graburna, možno zaradiť medzi štúdie, tematicky zamerané na turistu, rituály a skúsenosti. Na moderný turizmus sa pozerali ako na „sekulárnu púť“ turistu z jedného turistického miesta na druhé na ceste k hľadaniu autenticity (MacCannell 1976; Graburn 2018).

Význam diela Edwarda Brunera pre antropológiu turizmu zhodnotili viacerí autori v publikácii *The Ethnography of Tourism: Edward Bruner and Beyond* (Leite – Castaneda – Adams 2019).

V 21. storočí sa v antropológii turizmu objavujú nové témy i nové kritické konceptuálne prístupy (Graburn 2018): turizmus a gender (najmä v súvislosti s rastom sex-turizmu, napr. Graburn 1983; Gravari-Barbas – Staszak – Graburn 2017); turizmus a dedičstvo (referencie v tejto monografii); turizmus, médiá a fotografia (fotografia a videá sú dôležitým vizuálnym prostriedkom analýzy a interpretácie turizmu); a turistickí sprievodcovia a turistické predstavy (*tour guides and imagineries*). Práve poslednú tému významne rozpracoval jeden z najvýznamnejších predstaviteľov mladšej generácie antropológov turizmu Noel B. Salazar, ktorý predstavil originálne koncepty najmä v rámci globalizačných štúdií, glokalizácie dedičstva prostredníctvom kultúrneho turizmu, vzťahu lokálneho a globálneho, Marcusovej „multi-sited ethhnography“ (výskumu na viacerých miestach) alebo kultúrnych reprezentácií, predstáv a turistifikácie ľudí i miest (Salazar – Porter 2004; Salazar 2009; 2010a, 2010b; 2012; Salazar – Graburn 2014 a i.).

V stredoeurópskom priestore treba spomenúť ojedinelú prácu *Anthropology of Tourism in Central and Eastern Europe: Bridging Worlds* (Antropológia turizmu v strednej a východnej Európe: premostenie svetov, Owsianowska – Banaszkiewicz 2018), ktorá je prvým súborom vybraných antropologických štúdií o turizme z postsocialistických krajín strednej a východnej Európy (*CEE – Central and Eastern Europe*). V publikácii žiaľ nie je zastúpená žiadna prípadová štúdia od slovenských autorov/ autoriek. Editorky v Úvode poukazujú na pretrvávajúcu dominanciu „západného“ antropologického diskurzu, odrážajúcu geopolitiku (aj geopolitiku poznania) z obdobia studenej vojny, keď bola Európa rozdelená na „západ“ a „východ“. Citujú bulharského odborníka na turizmus Stanislava Ivanova, ktorý tvrdí, že „železná opona voči bývalým komunistickým krajinám v strednej a východnej Európe na poli turistických štúdií ešte stále nepadla“[49] (Owsianowska – Banaszkiewicz 2018: 4). Poukazujú na to, že výskum turizmu v strednej a východnej Európe nebol dlhodobo prepojený s humanitnými a spoločenskými ve-

49 Stanislav Ivanov, z rozhovoru pre TriNet, 3. októbra 2016

dami. S rozvojom turizmu v regióne počas štátneho socializmu sa zvýšil dôraz na ekonomickú perspektívu výskumov, čo bola najsilnejšia orientácia v ruských turistických štúdiách. Po páde komunistického politického režimu postupne vznikajú prvé antropologické práce, zameriavajúce sa napr. na vzťah medzi hosťom a hostiteľom; dôležitosť kultúrneho dedičstva; globalizáciu, udržateľnosť, vzťah medzi postsocializmom a postkolonializmom a i. (Owsianowska – Banaszkiewicz 2018: 7). Po roku 2000 rastie aj v regióne strednej a východnej Európy počet prác, ktoré možno zaradiť do kategórie kritických turistických štúdií, rozvíjajúcich aj koncepty, diskutované v anglo-americkej antropológii turizmu (napr. Bardone 2013; Bloch 2014; Buzalka 2009; Horáková 2010; Horáková – Fialová 2014; Hrehová 2010; Owsianowska 2017; Weber 2007; Půtová 2021). V česko-slovenskom priestore vyšla prvá prehľadová práca Antropologie turismu v roku 2019 v pražskom Karoline (Půtová 2019). Antropologický (etnologický) výskum turizmu na Slovensku zatiaľ reprezentujú len ojedinelé práce (napr. Buzalka 2009; Bitušíková 2021; Darulová – Koštialová 2020; Krišková 2021).

2. 3. Kultúrny turizmus v politikách a stratégiách

- Dôležitosť kultúrneho dedičstva v rozvoji kultúrneho turizmu potvrdila Medzinárodná charta o kultúrnom turizme, ktorá bola schválená v roku 1999 v rámci organizácie ICOMOS (International Council on Monuments and Sites): *International Cultural Tourism Charter (Managing Tourism at Places of Heritage Significance)*.[50] Tento dokument definuje vzťahy medzi kultúrnym dedičstvom a turizmom, interkultúrnym dialógom a regionálnym rozvojom. Opiera sa o 6 základných princípov, ktoré sú ďalej rozpracované:
  - Keďže domáci a medzinárodný turizmus je jedným z najdôležitejších motorov kultúrnej výmeny, ochrana dedičstva musí prinášať zodpovedné a dobre manažované príležitosti tak pre reprezentantov hostiteľskej komunity, ako aj pre turistov s cie-

50 https://www.icomos.org/charters/tourism_e.pdf

ľom zdôraznenia toho, že dedičstvo a kultúra danej komunity sú prioritou.

- Vzťah medzi miestami kultúrneho dedičstva a turizmom je dynamický a môže viesť aj ku konfliktu hodnôt. Je nevyhnutné, aby bol riadený udržateľnou cestou pre potreby súčasných aj budúcich generácií
- Ochrana a plánovanie turistických miest kultúrneho dedičstva by sa mali zameriavať na zmysluplné, uspokojivé a radostné zážitky pre návštevníkov.
- Hostiteľské komunity a pôvodní obyvatelia by mali participovať v procese ochrany dedičstva a plánovaní turizmu.
- Hostiteľská komunita by mala profitovať z aktivít v rámci kultúrneho turizmu.
- Promočné/ propagátorské programy turistických agentúr by mali permanentne ochraňovať a podporovať kultúrne a prírodné dedičstvo.[51]

Na základe rozmachu a nárastu kultúrneho turizmu sa významným strategickým nástrojom pri využívaní kultúrneho dedičstva v cestovnom ruchu stal manažment a marketing (udržateľného) turizmu. Ruka v ruke s ním sa ale vyvíjajú aj snahy urobiť z dedičstva „biznis“ s cieľom maximalizovať zisky (Salazar 2010: 130-131). Deepak Chhabra kriticky zdôrazňuje, že dedičstvo sa stalo komoditou, ktorej cieľom je napĺňať potreby súčasného turistu (Chhabra 2008: 2). Práve preto je nevyhnutné nájsť balans pri plánovaní stratégií (kultúrneho) turizmu na všetkých úrovniach.

Početné národné, regionálne a lokálne stratégie manažmentu a marketingu (udržateľného) turizmu zameraného na kultúrne dedičstvo v súčasnosti najviac zdôrazňujú dôležitosť vzniku partnerstiev lokálnych/ regionálnych privátnych a verejných subjektov a význam zapojenia lokálnych obyvateľov do manažovania turizmu. Dôvody takéhoto prístupu sú podľa Nordic World Heritage Foundation viaceré. Je to poznanie, že kultúrne dedičstvo hrá dôležitú úlohu v rozvoji komunity a lokality; prispieva k zvyšovaniu kvality života lokálnych obyvateľov, ako aj k formovaniu a upevňovaniu individuálnej a komunitnej identity; je dôležitým

51 https://www.icomos.org/charters/tourism_e.pdf, s. 2-6.

zdrojom vzdelávania detí a mládeže; je zdrojom radosti, zábavy a rekreácie; a je aj významným stimulom ekonomickej revitalizácie a rozvoja turizmu (NWHF 1999: 6). Podobné dôvody zdôrazňuje aj Budapeštianska deklarácia o svetovom dedičstve z roku 2002, ktorá vyzýva štáty hľadať správnu rovnováhu medzi ochranou, udržateľnosťou a rozvojom dedičstva prostredníctvom aktivít, ktoré zabezpečia sociálny a ekonomický rozvoj a kvalitu života v komunitách, a ktoré stavajú najmä na aktívnej účasti lokálnych komunít v tomto procese.[52] Trend aktívneho participatívneho zapájania sa miestnych komunít do organizovania a manažmentu kultúrneho turizmu je v súčasnosti kľúčovým motívom v európskych politikách a stratégiách 21. storočia. Európska stratégia udržateľného turizmu (*EU Strategy for Sustainable Tourism*) z marca 2021 zdôrazňuje nevyhnutnosť prechodu k udržateľnému, zodpovednému a inteligentnému turizmu (sustainable, responsible and smart tourism), pričom identifikuje až 30 ciest a nástrojov, ako to dosiahnuť[53].

Stratégia SR rozvoja cestovného ruchu do roku 2020[54] reflektovala predchádzajúce (prevažne socialistické) tendencie, vychádzajúce primárne z ekonomických analýz na základe kvantitatívnych dát, a to sa odrážalo aj v ambíciách tejto stratégie, kde sa nové (kritické a kvalitatívne prístupy) ku kultúrnemu dedičstvu a jeho využití v turizme takmer vôbec neobjavili, t. j. najmä ignorovanie časti sociálnych a humantných vied pri analýze a interpretácii kultúrneho dedičstva pre potreby rozvoja kultúrneho turizmu, ako aj absencia potreby participácie lokálnych aktérov pri organizovaní, manažmente a marketingu kultúrneho dedičstva v turizme. V súčasnosti (2021) sa pripravuje Stratégia udržateľného rozvoja cestovného ruchu do roku 2030, avšak odborná i verejná diskusia k téme participatívneho prístupu v organizovaní, manažovaní a marketingu kultúrneho dedičstva pre potreby turizmu stále absentuje.

52 Budapest Declaration on World Heritage, 26 COM 9, 2002, http://whc.unesco.org/en/decisions/1217/

53 EU strategy for sustainable tourism: European Parliament resolution of 25 March 2021 on establishing an EU strategy for sustainable tourism (2020/2038(INI);__https://www.accessibletourism.org/resources/eu-strategy-for-sustainable-tourism-ta-9-2021-0109_en.pdf

54https://www.mindop.sk/ministerstvo-1/cestovny-ruch-7/legislativa-a-koncepcne-dokumenty/koncepcne-dokumenty/strategia-rozvoja-cestovneho-ruchu-do-roku-2020. Stratégia

2. 4. Stručná typológia kultúrneho turizmu: súčasné trendy vývoja

Kultúrny turizmus možno členiť na viaceré kategórie, ktoré rôzni autori definujú na základe rôznych a značne nestálych faktorov, t. j. nikdy nebude možné stanoviť jednoznačnú a konečnú typológiu, pretože kultúrny turizmus sa neustále vyvíja podľa toho, ako sa vyvíja záujem turistov o nové destinácie, nové kultúrne javy a nové zážitky. Cieľom nasledujúcej typológie preto nie je kompletná identifikácia rôznych druhov kultúrneho turizmu, ale len priblíženie vybraných druhov kultúrneho turizmu na základe definícií viacerých autorov/ autoriek, ktorí/ ktoré sa kultúrnym turizmom zaoberajú. Vychádzajúc z rôznych odborných perspektív (Kurek 2007; Matlovičová a kol. 2015; Timothy – Boyd 2003, 2006; Timothy 2011) možno v súčasnosti členiť kultúrny turizmus a jeho oblasti záujmu na nasledujúce kategórie (ktoré sa môžu aj prekrývať):

1. vlastivedný turizmus
2. staroveké pamiatky a archeologické miesta
3. krajina elít a ne/elít
4. priemyselné dedičstvo
5. náboženské a púťové miesta
6. gastronomický/ kulinárny turizmus
7. festivalový turizmus
8. pôvodné autochtónne kultúry
9. personálne dedičstvo (diaspora, korene)
10. temný turizmus.

1. Vlastivedný turizmus

Podľa Matlovičovej a kol. možno považovať vlastivedný turizmus za súčasť kultúrneho turizmu, ktorý kladie dôraz na poznávanie prírodného a kultúrneho dedičstva daného územia, t. j. prepája kultúrne a prírodné dedičstvo. Je posledným štádiom heritizácie – sociálneho procesu, kto-

rého cieľom i výsledkom je vlastná interpretácia dedičstva (Matlovičová et al. 2015: 140).

Turizmus zameraný na „vlastivedné“ ciele (t. j. poznávanie domácej histórie, kultúry, tradícií, prírody a ich prepojenia) sa spája buď s profesionálnou činnosťou pamäťových inštitúcií, majmä múzeí a galérií, alebo s dobrovoľníckou prácou mnohých jednotlivcov a inštitúcií (najmä neziskových organizácií a spolkov). Ich cieľom je popularizovať a šíriť informácie o danom regióne alebo krajine prostredníctvom vydávania turistických sprievodcov, máp a aplikácií, ako aj ponukou tematických prehliadok, ciest, výletov pre skupiny domácich/ zahraničných turistov alebo pre individuálnych žiadateľov. Okrem obvyklých foriem tohto turizmu, kde je turista skôr pasívnym prijímateľom informácií (návševa muzeálnych expozícií, pamiatkových rezervácií, náučných chodníkov, monumentov, rekonštrukcií historických udalostí a pod., napr. Darulová – Koštialová 2020; Koštialová 2021; Krišková 2021), narastá aj dopyt po „na mieru šitých službách“ pre jednotlivcov alebo malé skupiny turistov. Stavia na osobných preferenciách turistov alebo skupín a podporuje inú, osobnejšiu formu poznávania pamiatok a krajiny. K popularite tohto druhu turizmu určite prispela aj pandémia COVID-19, ktorá sa začala v prvej tretine roku 2020. Kvôli pandémii a rôznym obmedzeniam a reguláciám mnoho ľudí – občanov a občaniek Slovenskej republiky začalo prehodnocovať ich cestovateľské stratégie a začali spoznávať domáce turistické destinácie a požadovať aj nové, originálne špecializované služby (napr. také, v ktorých sa viac uplatňuje participatívny prístup – t. j. turista sa stáva aktívnym účastníkom a spolutvorcom kultúrneho zážitku, napr. Darulová 2021). Interpretácia dedičstva cez takúto participatívnu skúsenosť prispieva k zvýšeniu povedomia a pochopenia histórie, kultúry a prírody, čím sa napĺňajú edukačné ciele tohto druhu turizmu (aj keď nemožno ignorovať ani jeho komerčnú stránku). Príkladom rozvoja takéhoto turizmu je napr. program Rozvojovej agentúry Banskobystrického samosprávneho kraja nazvaný „Dobrý kraj“ a projekt „Za horami, za dolami“[55], ktorý ponúka možnosti aktívneho zapojenia sa návštevníkov do

55 https://dobrykraj.sk; https://www.zahoramizadolami.sk; 15. 11. 2021

nejakej činnosti (napr. práca na farme alebo učenie sa rôznym tradičným technikám, Bitušíková 2021).

Súbežne s nárastom ponuky a dopytu rôznych „produktov“, založených na báze kultúrneho dedičstva, rastie ale aj polarizácia medzi tými výrobcami a performermi – umelcami, ktorí sa snažia nadväzovať na kultúrne tradície, a tými, ktorí kultúrne dedičstvo zneužívajú bez poznania jeho foriem a funkcií. Sociálne siete sú priestorom pre prezentovanie názorov predstaviteľov rôznych takýchto skupín. Mnohé tieto skupiny v rámci sociálnych sietí prezentujú hodnoty, reflektujúce hodnoty demokratickej spoločnosti, Európskej únie, zdôrazňujúc spoločné európske kultúrne dedičstvo, ale mnohé ďalšie prezentujú úplne opačné názory, ktoré podkopávajú základy demokratickej spoločnosti a zdôrazňujú „výnimočnosť“ slovenskej kultúry, ignorujúc široké medzikultúrne kontexty jej vývoja.

Foto č. 7: Rotunda svätej Margity Antiochijskej z 13.storočia v Šiveticiach, Gotická cesta, foto Alexandra Bitušíková, 2021

2. Staroveké pamiatky a archeologické miesta

Staroveké pamiatky a archeologické miesta patria dlhodobo k najvyhľadávanejším miestam kultúrneho turizmu. Patria sem najstaršie pamiat-

ky, ktoré zahŕňajú široké spektrum pamiatok ako archeologické miesta, hrady, zámky, katedrály, kláštory, múry, brány a i. V globálnej perspektíve sú najviac navštevované staroveké pamiatky v Egypte, Peru, Číne a Mexiku (Timothy 2011: 336). V Európe sa najväčšiemu turistickému záujmu tešia pamiatky starovekého Grécka a Ríma. Slovensko patrí ku krajinám s najväčším počtom hradov a ruín na počet obyvateľov. Z vyše desať tisíc pamiatok hmotného kultúrneho dedičstva v Pamiatkovom fonde je viac než sto stredovekých hradov a hradných ruín s približne 1300 budovami, bránami, vežami či múrmi (Ondrejková 2018: 157). K najnavštevovanejším lokalitám tohto druhu patria Bratislavský hrad, Oravský hrad, Spišský hrad, Devín, Trenčiansky hrad, Banská Štiavnica, Levoča, Havránok, Bojnický zámok či Dóm sv. Alžbety v Košiciach (ale aj mnohé iné miesta).

Okrem turizmu s cieľom poznať rôzne kultúrne pamiatky miest s dlhou históriou, rastúcim segmentom v tomto druhu turizmu je aj tzv. dobrovoľnícky turizmus (*volunteer tourism*). Jeho účastníci sú dobrovoľníci, ktorí chcú charitatívne prispieť k nejakej aktivite v oblasti kultúry, vzdelávania, životného prostredia, ale aj v oblasti výskumu - napr. archeologického výskumu[56]. Vďaka mnohým dobrovoľníckym programom je možné realizovať archeologické a antropologické výskumy v rôznych regiónoch sveta a prinášať nové poznatky, dôležité pre poznanie histórie a kultúry ľudstva. Na Slovensku sa dobrovoľnícky turizmus v prospech podpory kultúrneho dedičstva a turizmu v ostatných rokoch prejavil napr. pri ochrane a revitalizácii banskoštiavnickej kalvárie, ktorú World Monument Fund v New Yorku v roku 2007 zaradil na Zoznam sto najohrozenejších pamiatok sveta. Na základe tohto nelichotivého hodnotenia sa v roku 2008 z iniciatívy skupiny dobrovoľníkov začala generálna rekonštrukcia kalvárie, ktorej hlavná etapa bola slávnostne ukončená v roku 2018.[57] Dôležitým krokom pri dosiahnutí cieľa bolo prepojenie rôznych aktérov – najmä iniciátorskej mimovládnej organizácie Kalvársky fond a donorov: VÚB ako hlavného donora, Ministerstva kultúry SR, Stredo-

56 Archaelogical Digs: http://archaeologydigs.blogspot.com/
57 https://www.kalvaria.org/o-kalvarii;https://www.kalvaria.org/fotogaleria/udalosti/nggallery/podujatia/otvorenie-kalvarie

slovenská energetika a World Monument Fund, ako aj mnoho ďalších menších inštitucionálnych i individuálnych donorov. Obrovskou mierou prispeli k obnove pamiatky stovky dobrovoľníkov z domáceho a medzinárodneho prostredia v rámci každoročných početných brigád a letných škôl, čo možno definovať ako „dobrovoľnícky turizmus“. Významnou mierou dobrovoľníckej podpory bol aj inovatívny projekt „adopcie“ kaplniek, spustený v roku 2009. Darcovia sa adopciou zaviazali jednorázovo alebo v priebehu niekoľkých rokov prispieť sumou 10 000 EUR na obnovu jednotlivých kaplniek. Už počas rokov 2009-2010 sa podarilo získať dary v celkovej sume 118 241 EUR.[58] V roku 2018 bola ukončená hlavná etapa rekonštrukcie banskoštiavnickej kalvárie, čo prispelo k významnému nárastu návštevníkov tejto pamiatky.[59]

Foto č. 8: Kalvária v Banskej Štiavnici, foto Alexandra Bitušíková, 2018

Ďalším príkladom (aj) dobrovoľníckeho turizmu na Slovensku je program „Obnovme si svoj dom – Zapojenie nezamestnaných do obnovy kultúrneho dedičstva“. Tento program iniciovala pôvodne asociácia „Zachráňme hrady“, ktorá vznikla v roku 2002 ako záujmové združenie

58 https://www.kalvaria.org/podakovanie-darcom/

59 https://www.nadaciavub.sk/novinky/kalvaria-v-banskej-stiavnici-ziari-po-11-rokoch-obnovy-v-plnej-krase.html

organizácií, zachraňujúcich historické objekty ako hrady, zámky, kláštory, kostoly a ruiny. Asociácia združuje skupiny nadšencov, ktorí dobrovoľne prispievajú k záchrane ruín a torzálnej architektúry.[60] Od roku 2011 sa z iniciatívy asociácie v úzkej spolupráci s Ministerstvom kultúry SR a Ministerstvom práce, sociálnych vecí a rodiny SR začal program podpory obnovy historických pamiatok, v ktorom participujú primárne dlhodobo nezamestnaní. Program, vďaka ktorému sa mnoho dlhodobo nezamestaných naučilo novým zručnostiam a následne si našlo prácu, inicioval súbežne aj mnoho dobrovoľníckych aktivít – vrátane dobrovoľníckeho turizmu zo Slovenska i zo zahraničia. Príkladom sú napr. letné školy a dobrovoľnícke programy na Pustom hrade vo Zvolene, ale aj viaceré jednorázové lokálne dobrovoľnícke aktivity.[61]

3. Krajina elít a ne/elít

Väčšina doteraz UNESCO-m ocenených miest či prejavov svetového dedičstva ľudstva sa týkala najmä dedičstva, ktoré odrážalo život vyšších a stredných vrstiev spoločnosti (hrady, zámky, pevnosti, paláce, katedrály, kláštory, kaštiele, hrobky a pod.). Mnohé z týchto pamiatok sa stali najvyhľadávanejšími destináciami v rámci kultúrneho turizmu (v Európe napr. Bazilika Sv. Petra vo Vatikáne a vatikánske múzeá alebo aténska Akropola; na Slovensku Bardejov, Levoča či Banská Štaivnica). K pamiatkam tejto tzv. privilegovanej minulosti (*the privileged past,* Timothy 2011: 353) patria aj historicky významné vládne budovy (napr. Westminsterský palác – sídlo parlamentu Spojeného kráľovstva Veľkej Británie a Severného Írska v Lodnýne či Capitol a Biely dom vo Washingtone). Napokon, do kategórie turizmu privilegovanej minulosti sa zaraďujú aj návštevy hrobov významných osobností (umelcov, spisovateľov, básnikov, politikov, vedcov či hercov), ktoré Timothy označuje ako sekulárne púte (*secular pilgrimage*), motivované buď zvedavosťou alebo úctou k dielu zosnulého.

Okrem dlhodobo vyhľadávaných pamiatok v tejto kategórii, ktoré sa týkajú kultúrneho turizmu v rámci prevažne urbánneho prostredia

60 https://www.zachranmehrady.sk/
61 http://www.pustyhrad.com/dobrovolnictvo.php

a privilegovaných vyšších vrstiev alebo elít, vzrastá v ostatných rokoch aj turistický záujem o pamiatky v rurálnom prostredí, t. j. záujem o (hmotné i nehmotné) pamiatky, ktoré vznikli mimo „elít“ alebo „privilegovaných vrstiev“, v prostredí vidieka a v rámci rôznych vidieckych vrstiev a skupín. Záujem o vidiecku krajinu a pobyt v nej – či už turistický, rekreačný, aktívny v rámci dobrovoľníctva alebo aj stály (presťahovanie sa „na dedinu“) – v prvých desaťročiach 21. storočia narastá na dôležitosti, a to nielen v slovenskom prostredí, ale aj v európskej či globálnej perspektíve. Timothy a Boyd (2006) označujú tento druh turizmu ako „*tourism of ordinary landscapes, ordinary people*“ (turizmus, týkajúci sa obyčajnej krajiny, obyčajných ľudí). Mnoho súčasných ľudí hľadá spojenie práve s ľuďmi (a ich kultúrou a spôsobom života), ktorí žili a žijú svoj každodenný život mimo „elít“. Tento druh turizmu je na vzostupe a postupne prispieva k podpore lokálneho a regionálneho rozvoja, t. j. napr. k podpore a rastu lokálneho farmárstva, agroturizmu, tradičných remesiel alebo gastronómie.

Foto č. 9: Hrušov, ukážka tradičného mlátenia obilia cepmi,
foto: Alexandra Bitušíková, 2007

4. Industriálne dedičstvo

Podľa Charty industriálneho dedičstva tvoria toto dedičstvo pozostatky industriálnej kultúry, ktoré majú „historickú, technologickú, sociálnu, architektonickú alebo vedeckú hodnotu“ (Charta 2003)[62]. Patria sem rôzne stavby, strojové zariadenia, dielne, továrne, mlyny, obchody, sklady, bane, železnice, mosty, elektrárne, kanalizácie či rôzne iné výrobné prevádzky, ale aj dopravné stavby a miesta, vzťahujúce sa k priemyslu nepriamo (bývanie, vzdelávanie či bohoslužby) alebo (stále pomerne ignorované) nehmotné aspekty industriálneho dedičstva (najmä rôzne sociálne výdobytky, spojené s industriálnym rozvojom, či pamäti, spomienky a skúsenosti).

Industriálne dedičstvo sa spája najmä s históriou priemyselnej revolúcie 18. až 20. storočia. V tomto období došlo k mnohým technologickým inováciám, najmä k predstaveniu systému priemyselnej hromadnej výroby, ktorý bol známy od počiatku 20. storočia ako fordizmus. Henry Ford, autor tohto konceptu, dokázal uspokojiť vtedajší trh hromadnou, masovou výrobou, schopnou dodať na trh veľký objem štandardných a pomerne lacných výrobkov (áut). Zároveň bol prvým podnikateľom, ktorý predstavil v dvadsiatych rokoch 20. storočia päťdňový pracovný týždeň a presadil (na tú dobu revolučnú) ideu voľného času aj pre robotníkov (Bregman 2021: 124-126).

Industriálne dedičstvo bolo v mnohých krajinách dlhodobo podceňované a početné hmotné pamiatky industriálneho dedičstva (a spomienky na ne) boli zdevastované a nie je možné ich revitalizovať. V prípade existujúcich industriálnych pamiatok je novou cestou na záchranu týchto pamiatok tzv. „*adaptive heritage reuse*“ (*AHR*, t. j. nové – iné využitie industriálnych pamiatok) podľa jednoduchého konceptu, že najlepšou cestou, ako industriálnu pamiatku zachovať, je znova ju použiť, aj keď na iný účel.

V slovenskom prostredí možno nájsť mnoho príkladov ignorácie a zničenia industriálneho dedičstva v ostatných rokoch (ide hlavne o viaceré priemyselné pamiatky v Bratislave, ako aj iných slovenských mestách, ktoré „padli za obeť“ developerským plánom, ale napr. aj významné

62 https://kotp.sk/charta-industrialneho-dedicstva/

sklárske dielne v Novohrade a na Podpoľaní, ktoré boli zdecimované dôsledkom post-komunistického ekonomického vývoja).

Pozitívnym príkladom slovenskej prezentácie industriálneho dedičstva v globálnom kontexte bol zápis „Banskej Štiavnice a technických pamiatok a jej okolí“ na Zoznam Svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO v roku 1993.[63] Vďaka tomuto zápisu sa Banská Štiavnica stala jednou z najviac navštevovanejších destinácií kultúrneho turizmu na Slovensku. Industriálne pamiatky (najmä jedinečný banský vodohospodársky systém pozostávajúci zo 60 prepojených vodných nádrží, dodávajúcich energiu pre baníctvo), sú jedným z cieľov poznávania Banskej Štiavnice a tvoria pevné spojenie medzi kultúrnym a prírodným dedičstvom mesta a okolitej krajiny.

Nové mapovanie a využívanie industriálneho dedičstva (*adaptive heritage reuse* – AHR) na Slovensku možno sledovať najmä v súvislosti s aktivitami početných neziskových organizácií (napr. Stará tržnica v Bratislave) alebo nezávislých kultúrnych centier (napr. Nová Cvernovka, Stanica Žilina-Záriečie, CNK Záhrada Banská Bystrica, Tabačka Kulturfabrik Košice a i.). Veľmi inovatívny a spoločensky významný je projekt komunitnej organizácie Čierne diery,[64] ktorá od roku 2014 mapuje, propaguje a podporuje priemyselné pamiatky a zabudnuté miesta prehliadanej architektúry na Slovensku, a to bez externej finančnej pomoci, primárne na základe vlastných projektov. Vďaka ich početným aktivitám bolo možné zachrániť rôzne priemyselné a iné architektonické pamiatky pred ich devastáciou, ale aj priniesť nové nápady využitia schátralých pamiatok (aj) pre účely kultúrneho turizmu. Najnovším príkladom (2021) je aj spolupráca organizácie Čierne diery s dobrovoľníckym občianskym združením „ZA! Medený hámor“ v Banskej Bystrici, ktorého cieľom je zachrániť pozostatky sídla významného metalurgického podniku na spracovanie medi, ktorý fungoval nepretržite takmer 500 rokov[65] – „miesta svetovej histórie, momentálne v ruinóznom stave“.[66]

63 http://www.banskastiavnica.sk/o-meste/unesco/svetove-dedicstvo-unesco.html
64 https://ciernediery.sk/
65 https://www.zamedenyhamor.sk/
66 https://www.banskabystrica.sk/medeny-hamor/

Kultúrne dedičstvo, založné na industriálnych pamiatkach, je rastúcim segmentom kultúrneho turizmu. Priťahuje nielen amatérskych záujemcov a nadšencov, ale aj expertov, aktivistov a manažérov kultúrne ho dedičstva, ktorí sa snažia zachrániť pamiatky industriálneho dedičstva a vdýchnuť im nové využitie, nové funkcie, nového ducha.

Foto č. 10: Chmarošský viadukt pod Kráľovou hoľou, pamiatka industriálneho dedičstva z roku 1936, foto Alexandra Bitušíková, 2021

5. Náboženské a púťové miesta

Cestovanie z duchovných, spirituálnych či náboženských pohnútok patrí k najstarším druhom cestovania v histórii ľudstva. Pútnici sú ľudia, ktorí niekde idú či cestujú s cieľom nájsť duchovné osvietenie alebo spojenie s božstvom (Timothy 2011: 384). Tento typ turizmu označuje Timothy ako kultúrny turizmus, ktorý priťahuje turistov zo štyroch dôvodov: 1. návševa duchovných/ náboženských miest a stavieb (bez ohľadu na náboženskú príslušnosť či vieru); 2. návšteva duchovných/ posvätných miest príslušníkmi viery; 3. návšteva rôznych rituálov a ceremónií ako súčasti duchovného zážitku pre ľudí oddaných rôznym spirituálnym hnutiam; 4. aktívna účasť na tradičných púťach a cestách, ktoré sú súčasťou kultúrnych ciest pre pútnikov a iných „*heritage*“ turistov, ako napr. Santiago de Compostela Tour v Európe; Hajj v Mekke (islamská púť do Mekky v Saudskej Arábii) alebo rituálne hinduistické kúpanie v rieke Ganges (Timothy 2011: 392-394). V slovenskom kontexte k najvýznamnejším pútnickým cestám patria kresťanské púte v Marianke, Šaštíne, Levoči (Maríanska hora) a Starých Horách, hoci regionálnych a lokálnych púťových miest je omnoho viac. Novým trendom je aj prepojenie európskych pútnických trás – ako napr. Santiago de Compostela Tour so slovenskou pútnickou Svätojakubskou cestou, spájajúcou Košice s Bratislavou a napájajúcou sa na rakúsku Jakobsweg v mestečku Wolfsthal.[67]

67 https://www.caminodesantiago.sk/trasa/

Napriek dlhej tradícii prevažnej väčšiny náboženských a púťových miest sa v súčasnosti objavujú aj nové trendy v praktizovaní tradičných pútí. Pôvodný priebeh absolvovania púte znamenal vždy mnoho odriekania, strádania až bolesti. Nové tendencie (napr. v Mekke) smerujú k zľahčovaniu absolvovania púte (t. j. zahŕňajú napr. použitie auta, pobyty v 4 – 5 hviezdičkových hoteloch a návštevu špičkových reštaurácií). Cestovné kancelárie po celom svete ponúkajú rôzne „zľahčené" formy tradičných religióznych pútí – t.j. „pútnici" sa na finálnu destináciu púte dostavia lietadlom alebo autom a užívajú si dovolenku s pocitom, že navštívili cieľové miesto tradičnej duchovnej cesty (Timothy 2011: 399).

Putovanie a cestovanie v rámci tzv. New Age hnutia alebo nových náboženských hnutí je ďalším novým trendom. Predstavitelia *New Age* (*New Agers*) sa nehlásia k nijakému oficiálnemu náboženstvu. Predstavujú rôzne myšlienkové prúdy, často spochybňujúce vedu a hlásiace sa k panteizmu a východným duchovným hnutiam, veriac v reinkarnáciu. Mnohokrát sú označovaní za ľudí, ktorí vyznávajú alternatívnu spiritualitu či sekulárne náboženstvo. New Age vyznávači sú oddaní cestovatelia, ktorí navštevujú najmä miesta, známe špecifickou spiritualitou, energiou či dlhodobou duchovnou tradíciou. Do tejto kategórie pamiatok patria napr. Stonehenge vo Veľkej Británii, Machu Picchu v Peru alebo egyptské pyramídy (Timothy 2011: 400). Na Slovensku sa k tomuto trendu hlásia určité skupiny ľudí, a to najmä v prepojení na neopaganizmus (novopohanstvo), ktoré vyznáva návrat k predkresťanským duchovným tradíciám napr. starých Slovanov a starých Keltov (napr. Perúnov kruh, Paromova Dúbrava, Bratstvo Perúnovej sekery). K miestam tradičných pochodov patrí napr. vrch Velestúr v Kremnických vrchoch.

Foto č. 11: Múr nárekov v Jeruzaleme, Izrael, foto Alexandra Bitušíková, 2011

6. Gastronomický/ kulinársky turizmus

Gastronómia – umenie prípravy jedla – sa skladá zo súboru kulinárskych poznatkov, praktík, techník, metód a receptov. Je to zároveň disciplína, ktorá skúma vzťah človeka k jeho strave, historický vývoj, ako aj socálne a kultúrnych aspekty tohto vzťahu. Je snáď najuniverzálnejším fenoménom v živote človeka, ktorý je nielen nevyhnutný pre život každého jednotlivca na planéte, ale je aj identifikačným znakom v každej kultúre, v každej spoločnosti. Vzhľadom na obrovskú kulinársku diverzitu vo svete je preto samozrejmé, že gastronómia je jedným z významných pohnútok cestovania pre milióny turistov.

Gastronomický turizmus (*gastronomy tourism*) alebo kulinársky turizmus (*food tourism, culinary tourism*) je formou zážitkového kultúrneho turizmu, ktorého primárnym alebo aspoň dôležitým (sekundárnym) motívom je poznávanie kulinárskej kultúry tej-ktorej krajiny či regiónu, túžba po špecifickej skúsenosti z ochutnávania lokálnych či regionálnych gastronomických produktov, poznávanie kultúry cez potešenie z konzumácie špecifických (tradičných) druhov potravín a jedál v danej lokalite (Matlovičová a kol. 2015: 160-161). Cieľom poskytovateľov kulinárnych turistických služieb je ponúkať turistom okrem návštev reštaurácií aj návštevy rôznych fariem, syrární, vinárstiev, lokálnych trhov, záhrad, sadov

a pod., ktoré návštevníkom ponúknu osobný žážitok – osobný kontakt s majiteľom, pestovateľom alebo výrobcom, a tým aj lepšie pochopenie či porozumenie dôležitosti práce lokálnych pestovateľov a výrobcov. Podľa UNWTO správy o stave kulinárskeho turizmu (UNWTO Global Report on Food Tourism 2012) je práve kulinársky turizmus jedným z najdynamickejšie sa rozvíjajúcich segmentov kultúrneho turizmu. Kulinárni turisti sú turisti, ktorí sú súčasťou nového trendu tzv. kultúrneho konzumu. Hľadajú autenticitu navštevovaných miest najmä alebo aj cez jedlo. Mnohí z nich si vopred zisťujú informácie o lokálnej gastronómii a oceňujú jej hodnotu aj ako spôsob socializácie. Sú ochotní za zážitky tohto druhu viac zaplatiť, sú pomerne nároční (napr. na kvalitu), ale v prípade spokojnosti aj veľkorysí. Práve z tohto dôvodu musí byť gastronómia turistickým produktom, ktorý je veľmi „osobný“, inak sa stane len delokalizovaným a falošným konceptom (UNWTO Global Report on Food Tourism 2012: 10-11).

Foto č. 12: Tradičná príprava lokálnych kulinárnych špecialít, Naxos, Grécko, foto Alexandra Bitušíková, 2007

S rozvojom turizmu, ale aj so zvyšujúcou sa životnou úrovňou stredných a vyšších sociálnych vrstiev a s tým spojeným rastúcim konzumným spôsobom života, narastá aj skupina turistov, ktorých úplne primárnym cestovateľským cieľom je návšteva špičkových gastronomic-

kých prevádzok (väčšinou najmä reštaurácií, ktoré vlastnia jednu až tri hviezdičky - Michelin star)[68] a vychutnanie si kulinárskeho zážitku v takejto reštaurácii. Ide o turistov gurmánov (*gourmet tourists*) alebo podľa Matlovičovej a kol. o „gastronomických hedonistov“, ktorí sú ochotní vynaložiť veľké finančné prostriedky na cestu za špecifickým gurmánskym zážitkom - a počet takýchto turistov narastá (Matlovičová a kol. 2015: 157). Túto skupinu turtistov tvoria buď gurmáni – labužníci a skutoční znalci jedla a nápojov, ktorí sú gastronomicky erudovaní a schopní identifikovať a oceniť špecifiká lokálnej/ regionálnej kuchyne, alebo turisti, ktorí patria do kategórie „celebrít“ – t.j. navštevujú špičkové reštaurácie z dôvodov vlastnej prezentácie, prestíže a snobizmu.

Do tejto kategórie „gurmánskeho turizmu“ možno zaradiť aj vínny turizmus (enoturizmus, *winetourism*), ktorý má dlhú tradíciu v Európe, kde sa turistické návštevy vinohradov a degustácie dobrého vína uskutočňovali už od obdobia antického Ríma a Grécka, ako aj v rámci neskorších Grand Tours. Andrzej Kowalczyk rozlišuje 1. európsky model, v ktorom je vínna turistika súčasťou kultúrneho turizmu, spojeného aj s edukáciou; a 2. americko-austrálsky model, v ktorom je primárnym cieľom zábava, obchod a rekreácia (Kowalczyk 2003, citované v Kurek a kol. 2007: 225; Matlovičová a kol. 2015: 180). V rámci vínneho turizmu existuje vo svete mnoho vínnych ciest, ktoré navštevujú milovníci dobrého vína (na Slovensku napr. Malokarpatská vínna cesta, Tokajská vínna cesta, Modrokamenská vínna cesta a i.).

Okrem turistov, ktorí hľadajú zážitky spojené primárne s gastronómiou tej-ktorej navštívenej krajiny, existuje veľká (majoritná) vrstva turistov, pre ktorých je jedlo v rámci ich dovolenky neveľmi podstatné (buď z nezáujmu alebo z ekonomických dôvodov), avšak aj napriek tomu môže mať pozitívny gastronomický zážitok vplyv na ich povedomie o kultúre krajiny, ktorú navštívili.

68 Systém hodnotenia, v rámci ktorého anonymní inšpektori oceňujú najlepšie reštaurácie sveta a udeľujú im tzv. Michelin stars, pričom jednu hviezdičku získava veľmi dobrá kuchyňa, dve hviezdičky znamenajú vynikajúcu kvalitu a tri hviezdičky výnimočnú, excelentnú kuchyňu. Red Guide Michelin (Červený sprievodca Michelin) so zoznamom Michelin reštaurácií vychádza od roku 1900 (najskôr vo Francúzsku, postupne aj v iných krajinách).

Potvrdením dôležitosti gastronómie a kulinárskej kultúry v turizme je skutočnosť, že mnohé kulinárske praktiky, metódy, techniky či receptúry boli zapísané (a sú priebežne sú zapisované) na Zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva a Zoznam praktík – spôsobov ochrany kultúrneho dedičstva (UNESCO).[69] Tieto zoznamy jasne ukazujú, že počet zapísaných javov, spojených s kulinárnou kultúrou, v ostatných rokov narastá.[70] Rastúci zoznam kulinárnych javov na UNESCO zoznamoch vedie následne k nárastu turizmu v daných lokalitách.

Okrem UNESCO zoznamov je významným podporovateľom lokálnej a regionálnej gastronómie aj Európska únia a jej systémy kvality, zamerané „na ochranu názvov špecifických výrobkov a propagáciu ich jedinečných vlastností súvisiacich s ich zemepisným pôvodom, ako aj tradičným know-how“.[71] Zemepisné označenia zahŕňajú značky ako CHOP – Chránené označenie pôvodu (*Protected designation of origin – PDO*), zamerané na potraviny a víno; CHZO – Chránené zemepisné označenie (*Protected geographical indication – PGI*), zamerané na potraviny a víno; a ZTŠ – Zaručená tradičná špecialita (*Traditional speciality guaranteed – TSG*), ktorá vyzdvihuje tradičné aspekty výrobku, napríklad spôsob výroby alebo zloženie, t. j. výrobok nemusí byť prepojený so žiadnou konkrétnou zemepisnou oblasťou. Názov výrobku, ktorý je zapísaný ako ZTŠ, ho chráni pred falšovaním a nesprávnym používaním.[72]

V Slovenskej republike máme už mnoho produktov, registrovaných v rámci európskeho systému kvality. V Registri výrobkov chráne-

69 https://ich.unesco.org/en/lists

70 Napr. Success story of promoting traditional foods and safeguarding traditional foodways in Kenya; Hawker culture in Singapore, community dining and culinary practices in a multicultural urban context;Nsima, culinary tradition of Malawi; Tradition of kimchi-making in the Democratic People's Republic of Korea; Gastronomic Meal of the French; Traditional Mexican Cuisine; The Mediterranean Diet; Washoku, traditional dietary cultures of the Japanese, notably for the celebration of New Year; Ceebu Jën, a culinary art of Senegal; Knowledge, know-how and practices pertaining to the production and consumption of couscous; Dolma making and sharing tradition, a marker of cultral identity in Azejbaijan, a iné.

71 https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/food-safety-and-quality/certification/quality-labels/quality-schemes-explained_sk

72 https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/food-safety-and-quality/certification/quality-labels/quality-schemes-explained_sk#tsg

ných zemepisných označení sa nachádzajú (2021): Zázrivský korbáčik; Zázrivské vojky; Klenovský syrec; Tekovský salámový syr; Oravský korbáčik; Slovenský oštiepok; Slovenská bryndza; Slovenská parenica; Skalický trdelník a Levický slad. V Registri zaručených tradičných špecialít **sú registrované (2021):** Bratislavský rožok; Ovčí salašnícky údený syr; Ovčí hrudkový syr – salašnícky; Liptovská saláma; Lovecká saláma; Spišské párky a Špekačky. V Registri chráneného označenia pôvodu je evidovaná Žitavská paprika a Stupavské zelé.[73]

Medzinárodné označenia špecifík lokálnej, regionálnej a národnej gastronómie (v rámci UNESCO alebo EÚ) prispievajú k zvýšeniu lokálneho povedomia a hrdosti, ale aj k nárastu kultúrneho turizmu, čo však môže mať aj negatívne dôsledky. Ako príklad možno uviesť napr. mexickú domorodú kuchyňu Mayov z Yucatanu, ktorá bola v roku 2010 zapísaná na UNESCO Zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva. Po zápise tejto pamiatky na svetový zoznam výrazne vzrástol turistický záujem o lokality a domorodú kuchyňu v Yucatane. Pôvodné recepty mexickej kuchyne, vďaka ktorým došlo k zápisu, však neboli pre turistov chuťovo a vzhľadovo príťažlivé, preto turistickí sprievodcovia a následne aj poskytovatelia lokálnych kulinárskych služieb a špecialít prispôsobili pôvodné recepty chuti turistov. Výsledkom je turisticky prijateľná (*tourist-friendly*) ponuka jedál, ktorá má ale ďaleko od pôvodných receptúr. Pôvodné jedlá Yucatanu je možné nájsť a ochutnať už len v destináciách mimo turistických trás alebo v mexických domácnostiach (O´Connor 2014).

Matlovičová a kol. uvádzajú v rámci gastronomického/ kulinárskeho turizmu aj kategóriu „turizmus miestnych kuchýň“, ktorá je väčšinou spojená s vidieckym turizmom, resp. agroturizmom (Matlovičová a kol. 2015: 175). Nemusí ísť o kulinárske špeciality, zapísané na prestížnych zoznamoch, ale o rôzne lokálne a regionálne aktivity, spojené

73https://www.opotravinach.sk/app/webroot/files/science_files/znacka%20kvality%20sk_7.pdf; https://www.opotravinach.sk/sciences/view/Zna%C4%8Dka%20kvality%20SK%20a%20slovensk%C3%A9%20V%C3%9DROBKY%20S%20CHR%C3%81NEN%C3%9DM%20OZNA%C4%8CEN%C3%8DM%20E%C3%9A; https://www.indprop.gov.sk/swift_data/source/pdf/specifikacie_op_oz/SPECIFIKACIA_Stupavske_zele.pdf

s degustáciou miestnych špecialít alebo miestnymi súťažami. Na Slovensku sa takéto podujatia konajú v mnohých obciach pravidelne každý rok (napr. len v samotnom Banskobystrickom samosprávnom kraji sú známe podujatia ako Halušky Fest Turecká – Majstrovstvá sveta a Európy vo varení halušiek, Hiadlovský krumplovník, Čipkárskô v Brusne, Festival hontianskych chutí, Tradičná chuť Hontu, Tradičná chuť Podpoľania, Jablková chuť Hontu, Dobruo jedlo z Tekova a Hontu, Sásovská uhorka, Varenie a ochutnávka štiarcu v Španej Doline, Palacinkový Annabál v Hronci, Podsitnianske dni hojnosti v Prenčove, Dobruo Podkonickuo, Kutliarsky deň v Selciach a i.). Aj keď tieto podujatia väčšinou priťahujú najmä pozornosť lokálnych obyvateľov, často sa ich zúčastňujú aj ich príbuzní z iných regiónov, čo prispieva najmä k posilňovaniu identity a súdržnosti.

Foto č. 13: Príprava lepníkov, Hrušov, Hontianska paráda, foto Alexandra Bitušíková, 2017

7. Festivalový turizmus

Festivalový turizmus je ďalším rastúcim segmentom kultúrneho turizmu, pretože záujem turistov o rôzne živé formy kultúry rastie spolu s ich potrebou zážitkov a aktívnej participácie, kde je účastník/ účastníčka sú-

časťou spolu-tvorby (*co-creation*) podujatia. Festivaly, festivity, rituály, udalosti, sviatky a slávnosti[74] ako súčasť kultúrneho dedičstva sa stávajú objektom samostatného výskumu v rôznych vedeckých subdisciplínach v rámci turizmu, ktorý súvisí s rôznymi podujatiami alebo festivalmi (tzv. *event tourism* alebo *festival tourism*). Tieto podujatia, predovšetkým ak ide o cyklické podujatia, viažuce sa na konkrétny termín, verejný priestor a lokálne tradície, sa stávajú cielenými destináciami pre mnoho kultúrnych turistov. Mnohé z nich prispievajú k lokálnemu a regionálnemu rozvoju podporou nových pracovných príležitostí – najmä v oblasti kreatívneho priemyslu – a sú aj prostriedkom nových ekonomických príjmov (Bitušíková 2021; Van Aalst – Van Melik 2012; Cudny 2013; Getz 2008; Getz – Page 2016; Hann 2018; Picard – Robinson 2009; Quinn 2005; Testa 2014 a i.).

Festivaly (v širokom význame slova) možno členiť na:

- mega-udalosti (*mega events*) – sem možno zaradiť udalosti ako olympijské hry alebo svetové (expo) výstavy;
- špecifické festivaly viazané na konkrétne miesto (*hallmark events*) – ide o podujatia, ktoré sú špecifické a významné pre určitú lokalitu či región a reprezentujú hodnoty a dedičstvo tejto lokaity / regiónu;
- lokálne udalosti a festivity – podujatia miestneho významu (Kurek a kol. 2007).

K najznámejším festivalom v Európe možno zaradiť napr. Notting Hill Festival v Londýne, Salzburgský festival, Edinburgský festival, October Fest v Mníchove, karneval v Benátkach, filmové festivaly v Can-

74 V odbornej literatúre možno nájsť mnoho definícií festivalových podujatí. V tejto práci vychádzam z Falassiho, ktorý pod termínom festival predstavuje rôzne druhy podujatí, sakrálnych i profánnych, súkromných i verejných, oslavujúcich tradíciu i inovácie, navrhujúcich nostalgické návraty a umožňujúcich oživenie a predstavenie starých zvykov, ako aj oslavujúcich experimentálne umelecké avantgardy (Falassi 1987). Z novších definícií nadväzujem na Alessandra Testu, ktorého definícia festivalu sa odráža od piatich kategórií/ dimenzií (the public dimension, the ritual dimension, the festive atmosphere, the festive behavior and high rate of cultural codifications). Testa je v ostatných rokoch snáď najvýznamnejším sociálnym antropológom, ktorý sa venuje téme (histórii i teoretizácii) festivalov (Testa 2014).

nes, v Benátkach, Berlíne či Karlových Varoch, „paradajkovú vojnu“ (La Tomatina) v mestečku Buňol pri Valencii alebo „naháňačku s býkmi“ v San Fermíne v Pamplone v severnom Španielsku (Kurek a kol 2007; Matlovičová a kol. 2015). Vo svete sa najväčšiemu záujmu v tejto kategórii turizmu tešia najmä karnevaly – karneval v Rio de Janeiro, na Trinidade alebo v New Orleans (Kurek a kol. 2007).

Festivaly prinášajú návštevníkom možnosť prežiť nové zážitky (*consumption of experiences*) a zároveň podporujú zážitkovú ekonomiku (pomerne nová oblasť ekonomických štúdií - *experience economy*, napr. Pine – Gilmore 1999; Manthiou et al. 2014; Getz – Page 2016). Napr. Joseph Pine a James Gilmore (1999) definujú festivalové zážitky ako ekonomickú hodnotu, vytvárajúcu kompetitívnu výhodu. Tvrdia, že ekonomickú úspešnosť podujatia možno posilniť zdôraznením výnimočnosti a špecifickosti až nezabudnuteľnosti zážitku. To znamená, že zážitky sa stávajú novým hľadaným „produktom konzumu“, ktorý si možno zakúpiť a ktorý vedie aj k ďalšiemu ekonomickému rastu (napr. Herrero et al. 2007).

Príkladom festivalu, ktorý spadá do kategórie podpory kultúrneho dedičstva v slovenskom prostredí, je (napr.) Radvanský jarmok v Banskej Bystrici. Jeho história sa začala v roku 1655 a trvá nepretržite dodnes (s výnimkou roku 1944 počas 2. svetovej vojny - Slovenského národného povstania – a pandémie vírusu COVID-19 v roku 2020). Jarmok má pôvod v púti počas sviatku narodenia Panny Márie (8. septembra), preto sa jeho konanie odvíja od tohto dátumu. Po rôznych fázach vývoja (zmeny lokalizácie i funkcií jarmoku) sa Radvanský jarmok, pôvodne tradičný jarmok s prevažne komerčným charakterom, vedome premenil na mestský festival s dôrazom na kultúrne dedičstvo. Túto novú funkciu umocnil zápis Radvanského jarmoku na Reprezentatívny zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva na Slovensku v roku 2011. Odvtedy sa jarmok riadi kritériami reprezentatívneho zoznamu a priťahuje aj záujemcov zo širšieho okolia než len úzkeho regónu (Bitušíková 2021).

Foto č. 14: Radvanský jarmok v Banskej Bystrici, foto Alexandra Bitušíková, 2015

8. Autochtónne kultúry – kultúry pôvodných obyvateľov (turizmus autochtónnych kultúr)

Tento druh turizmu sa týka záujmu o pôvodných obyvateľov sveta – predstaviteľov prírodných národov (*indigenious cultures*), ktorí žijú v mieste svojho pôvodu a čelia rôznym druhom diskriminácie a výzvam súvisiacim s ich uznaním a s ochranou ich najzákladnejších práv (ide napr. o austrálskych aboriginov, obyvateľov rôznych karibských ostrovov, pôvodné kultúry v Afrike, domorodé komunity v Ázii či Oceánii). Podľa štatistík Organizácie spojených národov (OSN) na svete žije okolo 370 miliónov pôvodných obyvateľov Zeme v 90 krajinách sveta. Predstavujú päť percent svetovej populácie a tvoria približne 15 percent najviac marginalizovaných ľudí na svete. Sú nositeľmi veľkej kultúrnej a jazykovej diverzity, keďže sú súčasťou okolo 5000 rôznych kultúr a rozprávajú väčšinou z existujúcich približne 7000 jazykov. Títo obyvatelia sa už po desaťročia

snažia o uznanie svojej identity, spôsobu života, pôdy, území a prírodných zdrojov, ale naďalej sú obeťami diskriminácie a nespravodlivosti.[75]

História týchto obyvateľov je úzko spojená s koloniálnymi veľmocami 16. až 20. storočia a následne ich novým postkoloniálnym životom. S cieľom upriamiť pozornosť širšej svetovej verejnosti na potreby týchto obyvateľov Zeme sa každý rok 9. augusta pripomína Medzinárodný deň pôvodných obyvateľov sveta. OSN neustále poukázuje na fakt, že pôvodní obyvatelia sveta, hoci žijú v rôznych častiach Zeme, čelia podobným výzvam súvisiacimi s ich uznaním a s ochranou ich základných práv. Turizmus, spojený s touto výzvou, priťahuje 1. turistov, ktorí chcú zažiť stret s úplne odlišnou kultúrou; 2. aktivistov a dobrovoľníkov, ochotných ponúknuť svoje sily v prospech advokácie pôvodných obyvateľov; a 3. výskumníkov a dokumentaristov, snažiacich sa o skúmanie, dokumentovanie a zverejnenie problémov pôvodných obyvateľov sveta. Turizmus rozvíjaný v oblastiach, v ktorých žijú pôvodní obyvatelia, čelí obzvlášť vážnym výzvam. Turisti, ktorí do týchto lokalít prichádzajú, očakávajú unikátne stretnutia s autentickými prejavmi kultúry pôvodných obyvateľov, avšak akonáhle sa skupiny pôvodných obyvateľov stanú súčasťou turistického marketingu s cieľom určitého ekonomického zisku, autenticita sa stráca a turistom sa ponúkajú inscenácie pôvodných zvykov a tradícií (Kurek a kol. 2007). Tento proces postupne môže viesť k zmene lokálnych tradícií s cieľom ich adaptácie pre potreby turistov (ako je to napr. aj v oblasti kulinárskeho turizmu).

9. Personálny/ osobný turizmus (diaspora, hľadanie koreňov)

História ľudstva je (aj) históriou migrácie ľudstva. Od vzniku homo sapiens milióny ľudí migrovali z rôznych dôvodov z jedného miesta na iné a následne milióny ľudí sa snažili nájsť informácie o ich pôvode, histórii a osude ich rodičov a starých rodičov.

75https://www.teraz.sk/magazin/povodni-obyvatelia-sveta-su-dedicmi/411591-clanok.html

Diaspory – etnické skupiny žijúce mimo „tradičnej domoviny“ boli dlhodobo cieľom výskumov rôznych disciplín vrátane etnológie a sociálnej antropológie.

V prípade Slovenska sa výskum personálneho dedičstva týka najčastejšie potomkov vysťahovalcov z obdobia 19.- 20. storočia, ktorí boli súčasťou najväčších vysťahovaleckých vĺn. Návštevy s cieľom hľadať svoje „korene“ (*roots tourism, personal tourism*) sa zvyčajne začínajú návštevou krajiny, regiónu a lokality, spätou s kontaktom s možnými príbuznými, častejšie však s kontaktom s miestnym múzeom alebo archívom, ktoré môžu objasniť mnohé dôležité otázky. Rodinné histórie však nie sú vždy jasné a jednoznačné, preto pátranie po rodinnej histórii nemusí byť vždy úspešné. Návštevy krajiny pôvodu sa mnohokrát aj opakujú (to závisí aj od toho, či ide o prvú generáciu emigrantov, alebo druhú až tretiu – t.j. tých, ktorí sa už narodili v novej krajine). Návratové návštevy rodiska predkov a nadviazanie vzťahov s potomkami rodinných príslušníkov alebo susedov či priateľov môže viesť aj k budovaniou sociálneho kapitálu v danej lokalite tým, že potomkovia vysťahovalcov rôznymi spôsobmi podporujú buď ich rodiny, ale aj lokálne charity či iné organizácie, dokonca sa stávajú aj spolu-investormi v miestnych podnikoch (Timothy 2011: 407).

Rýchla globalizácia a technologický vývoj vzbudzujú mnohé neistoty, preto sa veľa ľudí upiera k minulosti a k bodom, ktoré považujú za pevné – t. j. často ide o fakty o ich vlastnej minulosti a minulosti ich rodiny. Nárast záujmu o genealógiu – rodopis či štúdium rodokmeňov, ktoré umožňujú nahliadnuť aj niekoľko storočí do minulosti, je rastúcim trendom. *Roots tourism/ roots travel* – t. j. cestovanie po stopách svojich koreňov je späté s históriou vlastných predkov a preto je často omnoho viac osobné, emotívne, nostalgické a spirituálnejšie než iné druhy kultúrneho turizmu. S týmto trendom je spojený aj nárast vedeckého výskumu, motivovaný rodinným historickým výskumom, ktorý zahŕňa výskum v archívoch, knižniciach, matrikách, na cintorínoch, v rodinných zbierkach a korešpondenciách. Následné možné kontakty s príbuznými sú dôležitými príležitosťami pre zdieľanie spomienok, pamätí, skúseností, rodinných historiek i fotografií, a tým aj príležitosťami pre ďalšie prepojenia rodín žijúcich v rôznych krajinách či na rôznych kontinentoch v rámci nových

technologických možností (najmä cez sociálne siete). Ďalšou z možností v rámci *roots tourism* je aj cestovanie po miestach pôvodného pobytu predkov a tiež po cintorínoch (prípadne kostoloch a synagógach) v prípade, že žiadni potomkovia rodiny už v danej lokalite nežujú. V tomto prípade často pomôžu lokálni historici, pracovníci múzea či aktivisti, venujúci sa téme, ktorí môžu sprostredkovať cestovateľom, pátrajúcim po histórii svojich predkov, dôležité informácie.

10. Temný turizmus (Dark Tourism)

Ľudské bytosti odjakživa priťahovali rôzne príbehy ľudského utrpenia, vojen, katastrof, nejasných úmrtí, neukončených kriminálnych prípadov a pod. Kategórie týchto prípadov tvoria spolu s príbehmi historických naratívov spojených s tragickými udalosťami svetových vojen základ pre pochopenie a reflexiu histórie 20. storočia, ako aj predchádzajúcich storočí. Pre niektorých ľudí návšteva miest, pripomínajúcich najväčšie tragédie histórie ľudstva (napr. koncentračné tábory), znamená určitú cestu spirituálnej púte na ceste k poznaniu a vnútornej katarzii. Iní ľudia sa môžu na identické historické udalosti pozerať z pohľadu národnej identity či nacionalizmu. Pre tento typ turizmu, ktorý sa dotýka často konfliktného, problematického dedičstva, sa zaužíval pojem temný turizmus (*dark tourism,* niekedy aj *black tourism, grief tourism alebo morbid tourism,* prípadne aj *thanatourism*[76]).

Pojem temný turizmus a thanaturizmus sa v odbornej literatúre objavil po prvý krát v roku 1996 v tematickom čísle časopisu International Journal of Heritage Studies. Autori termínu „*dark tourism*“ Malcolm Foley a John Lennon definovali temný turizmus ako prezentáciu a navštevovanie miest, spojených s miestami smrti a katastrof, pričom sa na tento turizmus pozerali ako na fenomén postmodernizmu (Foley – Lennon 1996, 1997; Lennon – Foley 2000). Autor termínu „*thanatourism*“ Anthony Seaton definoval tento typ turizmu ako cestovanie motivované túžbou za symbolickým stretnutím so smrťou, zväčša násilnou smrťou (Seaton 1996). Od týchto prvých prác záujem o tému mnohonásobne

76 V niektorých prácach sa pojmom *thanatourism* označuje samotný temný turizmus – termín je odvodený od mena Thanatos alebo Tanatos, ktorý bol bohom smrti v gréckej mytológii, príp. bol perzonifikáciou samotnej smrti.

vzrástol a našiel si svojich advokátov i kritikov. Menšia skupina teoretikov dedičstva tieto termíny odmieta, pretože ich považujú za problematické alebo minimálne neužitočné[77] a zaraďujú ich do širokého konceptu kulúrneho turizmu.

Temný turizmus je špecifický a veľmi politický, keďže sa týka citlivých tém, často spojených s konfliktným dedičstvom, ktoré je v nesúlade medzi oficiálnou verziou histórie a verziou, ktorú vyznávajú rôzne spoločenské skupiny. Takéto dedičstvo sa označuje ako „*dissonant*" alebo *„contested" heritage* – t. j. ide o dedičstvo, na ktorom sa všetci nezhodnú, na ktoré existujú rôzne výklady. Na problém tohto typu dedičstva, ktoré sa spája s problematickou, nevyrovnanou minulosťou, s traumatickými spomienkami či s pocitmi hanby ako jedni z prvých upozornili teoretici dedičstva John Tunbridge a Gregory Ashworth (1996). Sami navrhli termín „*atrocity heritage*" a „*atrocity tourism*" (dedičstvo/ turizmus krutostí/ zverstiev). Po nich vzniklo mnoho ďalších prác, ktoré spájajú toto dedičstvo s prívlastkami traumatické, citlivé, bolestivé, negatívne, ťažké, aj keď ho vždy neoznačujú za temné dedičstvo (napr. Wight 2006; Stone 2006; Sharpley – Stone 2009; Light 2017). Významným argumentom v týchto akademických debatách je etická stránka takéhoto druhu turizmu – najmä otázky, či je akceptovateľné komodifikovať takéto dedičstvo a profitovať z neho, ako sú miesta tohto turizmu prezentované a „predávané", ako (a či) sa prezentujú historické fakty (Light 2017: 282-283).

Cieľom temného turizmu môžu byť:

- primárne miesta – t. j. autentické miesta, priamo pripomínajúce ľudské tragédie (napr. koncentračné tábory), pričom na týchto miestach nemusia byť inštalované expozície či pamätníky;
- sekundárne miesta – expozície a múzeá pripomínajúce ľudské tradégie, ktoré však nie sú situované v mieste tragédie (Wight 2005; citované podľa Matlovičová a kol. 2015: 147).

Motívy návštevy miest temného turizmu sú rôzne. Matlovičová a kol. uvádzajú nasledovné dôvody:

77 Téma temného dedičstva a turizmu je taká rozsiahla, že by vystačila na samostatnú publikáciu. V tejto podkapitole sú len naznačené viaceré trendy, nie je tu priestor pre podrobnú analýzu rôznych názorov na temný turizmus (viac napr. Light 2017).

- emocionálna spätosť s osobami, ktoré na danom mieste zahynuli (vzdanie úcty a akt spomienky)
- zvedavosť vidieť a zažiť miesto tragédie (napr. návštevy Ground Zero v New Yorku po teroristickom útoku v roku 2001)
- inštinktívna túžba „vidieť smrť na vlastné oči" – najmä vo vojnových zónach (napr. Sýria, východná Ukrajina)
- rituálne/ náboženské motívy (napr. verejné stvárnenie ukrižovania Ježiša Krista)
- edukačné motívy a osobný rozvoj (návšteva miest historicky významných ľudských tragédií – koncentračných táborov, dejísk významných bojov, masových hrobov, cintorínov a pod.)
- vedecké motívy – profesionálny záujem a výskum miest tragédií alebo výskum smrti a pohrebných rituálov). (Matlovičová a kol. 2015: 147-148).

Vedci, skúmajúci temný turizmus, klasifikovali viaceré kategórie tohto turistického odvetvia, ktoré sú často previazané. Timothy uvádza nasledovné kategórie:

1. miesta spojené s väznením: väznice, záchytné tábory, otrokárske pevnosti, koncentračné tábory, kolónie malomocných a pod. (napr. Robben Island v Juhoafrickej republike, kde bol väznený aj Nelson Mandela – miesto bolo zapísané ma UNESCO Zoznam svetového dedičstva; Port Arthur v Tasmánii, miesto taktiež zapísané na Zozname svetového dedičstva; v česko-slovenskom prostredí napr. Pamätník Terezín a Muzeum ghetta v Terezíne alebo Múzeum holokaustu v Seredi zriadené v priestoroch bývalého pracovného a koncentračného tábora);
2. miesta spojené s vojnami a vojnovými konfliktmi: koncentračné tábory, miesta historických bojov, vojnové pomníky, miesta genocídy, aktívne vojnové zóny a pod. (napr. Osvienčim, Waterloo, Slavkov u Brna, Dukla, Nemecká, Kalište, v 2021 vojnové zóny v Doneckej a Luhanskej oblasti na Ukrajine a i.);
3. miesta spojené s rôznymi katastrofami (prírodnými, ako napr.

hurikány, povodne, zemetrasenia, sopečné erupcie a pod., alebo spôsobenými človekom, ako napr. havária v Černobyle, rôzne letecké katastrofy či teroristické útoky)

4. miesta spojené so smrťou a pochovávaním (cintoríny, krypty, katakomby, pohreby a pohrebné rituály, známe nehody)
5. miesta kriminálnych činov (známe bankové lúpeže, vraždy, znásilnenia, únosy)
6. iné morbidné atrakcie (domy, v ktorých „straší“, miesta exorcizmu, sanatóriá pre liečbu duševných chorôb, utopené lode a pod.). (Timothy 2011: 447-448).

Foto č. 15: Pamätník zavraždeným obetiam 2. svetovej vojny na Donovaloch, časť Buly, foto Alexandra Bitušíková, 2021

Ešte detailnejšiu klasifikáciu, spracovanú na základe viacerých zdrojov, predstavuje kolektív autorov Matlovičová – Klamár - Mika (2015). Rozlišujú nasledujúce subvarianty temného turizmu:

1. návštevy pamätných miest historických bojov (*battlefield tourism*), napr. miesta bojov I. a II. svetovej vojny, na Slovensku napr. miesta bojov pri Duklianskom priesmyku
2. cesty do dejísk aktívnych vojnových konfliktov (*war tourism*), napr. východná Ukrajina alebo Sýria v 2021
3. návšteva území, ktoré boli postihnuté prírodnou alebo človekom

spôsobenou katastrofou (*disaster tourism*), napr. turistické cesty do New Orleans po Katrina hurikáne alebo turistické návštevy Černobylu

4. návšteva historicky dôležitých cintorínov (*cemetary tourism*) – ide o vojnové cintoríny, židovské cintoríny, národné cintoríny s miestami odpočinku významných osobností, jedinečné hrobky a krypty
5. nekro-turizmus (návšteva cintorínov s cieľom skúmania rituálov pochovávania)
6. návšteva miest, ktoré sa spájajú s násilnou smrťou, mnohonásobným násilím (*thanatourism*), napr. návšteva miest, spojených s Pol Potovým režimom v Kambodži, vojnou vo Vietname a pod., ale možno sem zaradiť aj miesta teroristických útokov, napr. Ground Zero v New Yorku)
7. duchársky turizmus (*ghost tourism*) – spája sa so strašidelnými miestami, opradenými rôznymi príbehmi tajomných postáv (Drakula, Čachtická pani a i.)[78]
8. samovražedný turizmus (*suicide tourism*) – nesúvisí priamo s kultúrnym turizmom – ide o kontroverznú formu, týkajúcu sa ľudí, ktorí sa z rôznych dôvodov (prevažne zdravotných) rozhodnú dobrovoľne ukončiť svoj život a vyhľadávajú miesta, kde

78 Do tejto kategórie možno zaradiť aj filmové miesta, t. j. miesta, kde boli situované alebo natočené známe filmy. Jedným z príkladov je prvý nemý horor na svete Upír Nosferatu podľa románu Brama Stokera Dracula, natočený v roku 1922 na Oravskom hrade v réžii Friedricha Wilhelma Murnaua. Stokerov román Dracula bol inšpirovaný príbehom Vlada III. Draculu, krutého rumunského vládcu Valašska v 15. storočí a hradu Bran, ktorý slúžil ako väzanie – a hoci Stoker sa príbehom len inšpiroval a nevychádzal v románe z historických faktov, rumunská vláda román využila ako marketing a hrad Bran začala propagovať ako Draculov hrad s temnou minulosťou, čím sa stal jednou z najznámejších rumunských pamiatok. Z novších filmov je zdrojom rozvoja turizmu napr. filmová „upíria“ sága Twilight (Súmrak), ktorej dej situovala Stephanie Meyer – autorka románov, predlôh pre film – do malého mestečka Forks v štáte Washington, čo zmenilo život tohto 3-tisícového neznámeho miesta na vyhľadávané centrum turizmu.

to môžu uskutočniť (krajiny, kde je povolená eutanázia, alebo známe miesta samovrážd, ako napr. Golden Gate v San Franciscu alebo Nuselský most v Prahe)

9. klimatický turizmus *(doomsday tourism*) - ide o nový typ turizmu, v ktorom sa turisti snažia navštíviť miesta, ktoré sú vysoko ohrozené v dôsledku klimatickej zmeny a hrozí im zánik (napr. Kiribati, Maledivi)
10. návšteva miest postihnutých extrémnou chudobou s cieľom aktívnej pomoci (*poverty tourism*). (Matlovičová et al. 2015: 148-150).

Duncan Light pridáva k vyššie definovaným kategóriám ešte osobitné kategórie, ako napr.: návšteva miest spojených s otrokárstvom; návšteva miest spojených s komunizmom, miesta smrti známych osobností a „celebrít" alebo aj výstavy „Body Worlds"[79] (Light 2017: 280). Špecifickou kategóriu, ktorá sa tiež zaraďuje do oblasti („ľahšej formy") temného turizmu a možno ju považovať za súčasť uť spomenutého duchárskeho turizmu, je tzv. „*gothic tourism*" – gotický turizmus (McEvoy 2016). Koncept vzišiel z anglickej literatúry a jeho vyznavači sa síce orientujú na gotiku a jej estetitku, ale najmä na jej temné stránky (rôzne hrôzy, strachy, krutosti z čias gotiky) – najmä na základe literatúry. Gotický turizmus vzrastá na popularite najmä v mestách („*urban tourism*"), kde sú stále viac obľúbené prehliadky a prechádzky po miestach spojených so stredovekými historkami, ktoré vyžadujú aj isté literárne poznanie (Light – Richards – Ivanova 2021). V stredoeurópskom prostredí sem možno zaradiť napr. prechádzky po stopách mystického Golema v Prahe.

Stručný prehľad vývoja a výskumu konceptu temného turizmu ukazuje, že ide o veľmi dynamickú a často aj kontroverznú výskumnú líniu, v ktorej neustále pribúdajú nové kategórie. Podľa Duncana Lighta je to v poslednej dekáde najviac rozvíjaná a diskutovaná tematika v rámci multidisciplinárnych „*tourism studies*" (Light 2017: 293).

79 Body Worlds je celosvetová kontroverzná putovná expozícia/ expozície skutočných ľudských tiel a ich orgánov, uchovaných metódou plastinácie. Autor metódy plastinácie Günther von Hagens bol mnohokrát obvinený z nezákonného získavania ľudských tiel, avšak napriek tomu sa expozície tešia obrovskému záujmu po celom svete (v Bratislave v 2012).

ZÁVER

Posledná kapitola vplyvnej monografie Dallena Timothyho „*Cultural Heritage and Tourism: An Introduction*“ (2011) má inšpiratívny i provokatívny názov „Budúcnosť minulosti“. Evokuje otázky, ako naložiť s našou minulosťou a ako ju využiť pre lepšiu budúcnosť. Je nespochybniteľné, že svetové kultúrne dedičstvo je najdôležitejším zdrojom poznatkov a skúseností o tom, ako ľudstvo na planéte Zem počas tisícročí žilo a prežilo, a aká je vďaka týmto skúsenostiam schopnosť ľudstva prispôsobovať sa novým výzvam, či už ide o klimatickú zmenu, pandémie alebo socio-politické a bezpečnostné hrozby súčasnosti.

Cieľom tejto publikácie bolo zmapovať využitie kultúrneho dedičstva prostredníctvom turizmu na základe prehľadu a analýzy vybranej literatúry a s použitím empirických príkladov zo slovenského (prípadne českého a iného) prostredia. V práci som pri prepojení kultúrneho dedičstva a turizmu používala termín kultúrny turizmus (v súlade s Timothyho definíciou, ktorá spája kultúrny turizmus a turizmus, spojený s dedičstvom).

Kultúrne dedičstvo je vo vedeckých publikáciách i v dokumentoch a stratégiách UNESCO a EÚ definované zjednodušene ako súhrn rôznych prejavov materiálnej a nemateriálnej kultúry, ktoré sme zdedili od predkov ako prostriedok prepojenia minulosti, prítomnosti a budúcnosti. Z tejto jednoduchej definície vyplýva, že znalosti a skúsenosti ľudstva, prenášané tradíciou, sú neustále zdrojom nového poznania, nových riešení a inovácií, ktoré môžu prispieť k prežitiu a ďalšiemu vývoju spoločnosti v každej krajine. Aj keď kultúrne dedičstvo nie je hodnotovo-neutrálny pojem, predsa je vo všeobecnosti považované za pozitívny fenomén, lokálne aj globálne akceptovaný, oslavovaný a oceňovaný, ako aj globálne nasledovaný. Nemožno však ignorovať neustále nebezpečenstvo „metodologického nacionalizmu“, v mene ktorého je dedičstvo vnímané výlučne v národnom kontexte (Sonkoly – Vahtikari 2018: 15).

Kultúrny turizmus – turizmus, úzko spätý s cestovaním za rôznymi pamiatkami kultúrneho dedičstva, je jedným z najviac rastúcich seg-

mentov turizmu, ale má aj nálepku „dvojsečnej zbrane“. Na jednej strane možno jeho nárast vnímať ako pozitívny trend, pretože môže prispieť k oživeniu tradícií, ochrane a obnove (hmotných i nehmotných) pamiatok i lokálnemu rozvoju vrátane vzniku nových pracovných príležitostí. Na druhej strane je hrozba neudržateľnosti viacerých miest a pamiatok kultúrneho dedičstva, ktoré nedokážu zvládnuť obrovské počty návštevníkov, čo vedie k degradácii týchto miest a pamiatok, ako aj k protestom lokálneho obyvateľstva voči neriadenému turizmu. Viaceré mestá, ktoré sú najviac zasiahnuté obrovskou návštevnosťou turistov, organizovali v ostatných rokoch početné pochody, zamerané proti turizmu (*anti-tourism marches*).[80]

Vplyv turizmu (vrátane kultúrneho turizmu) na kultúrne dedičstvo a život v rôznych lokalitách možno teda vnímať pozitívne i negatívne.

K pozitívnym dopadom kultúrneho turizmu na život a kultúru ľudí a lokalít, v ktorých žijú, možno zaradiť posilnenie lokálnej identity a hrdosti, posilnenie medzinárodného/ interkultúrneho porozumenia, podporu obnovy tradičných remesiel, rozšírenie podpory pre kultúru menšinových kultúr či podporu lokálneho a komunitného turizmu. Potenciálne negatívne dopady zahŕňajú rastúci trend komodifikácie kultúry a tradícií, stratu kultúrnej identity, pokles príklonu k lokálnym tradíciám na úkor postupného prispôsobovania sa vkusu turistov, stratu autenticity a vyľudňovanie vidieka.[81]

Kultúrne dedičstvo čelí v dôsledku rastúceho turizmu najmä výzvam týkajúcim sa autenticity a komodifikácie. Neustály hlad turistov po „pôvodnom a autentickom“ vytvára tlak na nositeľov tradície, výrobcov

80 Šlo najmä o pochody a protesty v Barcelone, Benátkach, Ríme a Dubrovníku. Problémom sú nárast krátkodobých návštev (city breaks), ponuka lacnejšieho Airbnb ubytovania, ako aj problém veľkých výletných lodí;https://www.theguardian.com/travel/2017/aug/10/anti-tourism-marches-spread-across-europe-venice-barcelona

81 World Bank. 1999. Sustainable Tourism and Cultural Heritage. A Review of Development Assistance and its Potential to Promote Sustainability.; https://documents1.worldbank.org/curated/en/551751468176048723/pdf/369931culture0fulltext.pdf

a interpretov, ale autenticita je už odetá v úplne inom šate modernity. Výrobcovia či interpreti, ktorí v „tradičných“ odevoch prezentujú „tradičné“ remeslá, tance či piesne pre turistov, buď v rámci dobrovoľníckej činnosti alebo s cieľom zárobku, sa v súkromnom živote takmer nelíšia of turistov, t. j. autenticita je už len hraná a javisková (ako o nej písal už v roku 1976 MacCannell).

Udržateľnosť kultúrneho turizmu a jeho manažment je horúcou témou prvých dekád 21. storočia. S ňou sa otvárajú aj nové témy, napr. nové formy zapojenia lokálnych obyvateľov i turistov nielen do ochrany, ale aj do spolu-tvorby (*co-creation*) kultúrneho dedičstva, resp. jeho nového udržateľného využívania. V európskych stratégiách prepája spoločné európske kultúrne dedičstvo kultúru, turizmus, vzdelávanie, zamestnanosť a udržateľný rozvoj. Novú úlohu v ochrane a revitalizácii kultúrneho dedičstva a rozvoji kultúrneho turizmu zohráva aj tzv. komunitný turizmus (*community tourism* alebo *community-based tourism*), ktorý možno definovať ako turizmus, ktorý sa snaží zaangažovať do organizácie turizmu na miestnej úrovni lokálnych ľudí súčasne s aktívnou participáciou turistov s cieľom prezentovať, ale aj naučiť sa spoločne viac o lokálnom dedičstve (Lucchetti – Font 2013: 2).

Kultúrne dedičstvo a turizmus sú v súčasnej dobe dve spojené (a nesmierne dôležité) nádoby, ktoré majú veľký potenciál prehlbovať európsku a globálnu spoluprácu, solidaritu, spolupatričnosť, rezilienciu a humanitu, ak budú spravované udržateľným spôsobom. Aj preto je potrebné podporovať kritický výskum kultúrneho dedičstva a turizmu a rozvoj interdisciplinárnych univerzitných študijných programov, ktoré môžu prispieť k lepšiemu chápaniu kultúrneho dedičstva v kontexte rôznych globálnych fenoménov vrátane turizmu.

LITERATÚRA

ANHEIER, Helmut – RAJ ISAR, Yudhishthir (eds.). 2011. *Heritage, Memory and Identity.* SAGE Publications Ltd.

APOSTOLAKIS, Alexandros. 2003. The Convergence Process in Heritage Tourism. *Annals of Tourism Research*, Vol. 40, No. 4, s. 795–812

ARIZPE, Lourdes – AMESCUA, Cristina (eds.). 2013. *Anthropological Perspectives on Intangible Cultural Heritage.* Heidelberg – New York – London: Springer.

ASHWORTH, Gregory J. 2007. Heritage in Fragments: a Fragmented Instrument for Fragmented Policies. In: Murzyn, Monika, A. – Purchla, Jacek (eds.): *Cultural Heritage in the 21st Century. Opportunitiers and Challenges*. Krakow: International Cultural Centre, s. 29-41.

ASKEW, Marc. 2010. The Magic list of global status: UNESCO, World Heritage and the agendas of states. In: LABADI, Sophia – LONG, Colin (eds.). *Heritage and Globalisation*. London – New York: Routledge, s. 19-44.

BARDONE, Ester. 2013. *My Farm is my Stage: A Performance Perspective on Rural Tourism and Hospitality Services in Estonia*. Tartu: University of Tartu Press.

BARTOLOTTO, Chiara. 2010. Globalising intangible cultural heritage? Between international arenas and local appropriations. In: LABADI, Sophia – LONG, Colin (eds.). *Heritage and Globalisation*. London – New York: Routledge, s. 97–114.

BAUMAN, Zygmunt. 1995. Úvahy o postmoderní době. Praha: Sociologické nakladatelství.

BAUMAN, Zygmunt. 2000. *Globalizácia. Dôsledky pre ľudstvo*. Bratislava: Kalligram.

BAUMAN, Zygmunt. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.

BENDIX, Regina. 1997. *In Search of Authenticity*. Madison – London: The University of Wisconsin Press.

BERNARDI, Monica. 2018. The impact of AirBnB on our cities: Gentrification and 'disneyfication' 2.0. *The Urban Media Lab*, 2 October 2018; https://labgov.city/theurbanmedialab/the-impact-of-airbnb-on-our-cities-gentrification-and-disneyfication-2-0/

BESSIĒRE, Jacinthe. 1998. Local Development and Heritage: Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas. *Sociologia Ruralis,* Vol. 38, No. 1, s. 21–34.

BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. 2013. Kultúrne dedičstvo, identita a turizmus. In: KRIŠKOVÁ, Zdena (ed.): *Revitalizácia tradičnej kultúry a lokálna identita*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, s. 23–40.

BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. 2018. *Kultúrne dedičstvo a regionálny rozvoj: etnologická perspektíva.* Banská Bystrica: Signis.

BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. 2021. Kultúrne dedičstvo ako komodita? Príklad mestských slávností a festivalov. *Národopsiná revue*, Vol. XXXI, č. 4, s. 259-269.

BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. 2021. Cultural heritage as a means of heritage tourism development. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo (Museology and cultural heritage)*, Vol. 9, No. 1, s. 81-95.

BLOCH, Natalia. 2014. Kolonizatorzy, turisci, antropolodzy. Dziedyictwo kolonialne w turystyce i kolonialna nostalgia w antropologii. *Konteksty*, Vol. 68, č. 1, s. 187–195.

BREGMAN, Rutger. 2021. *Utópia pre realistov. Ako vytvoriť ideálny svet.* Bratislava: N Press.

BRUNER, Edward M. 1989. Tourism, Creativity, and Authenticity. *Studies in Symbolic Interactions,* Vol. 10, s. 109–114.

BRUNER, Edward M. 2005a. *Culture on Tour: Ethnographies of Travel*. Chicago: University of Chicago Press.

BRUNER, Edward M. 2005b. Introduction. Travel Stories Told and Retold. In: BRUNER, Edward, M.: *Culture on Tour: Ethnographies of Travel*. Chicago: University of Chicago Press, s. 1–29.

BURNS, Peter, M. 1999. *An Introduction to Tourism and Anthropology*. London: Routledge.

BUZALKA, Juraj. 2009. Scale and Ethnicity in Southeast Poland: Tourism in the European Periphery. *Etnográfica*, vol. 13, s. 373–393.

CHAMBERS, Erve (ed.). 1997. *Tourism and Culture. An Applied Perspective*. New York: State University of New York Press.

COHEN, Erik. 1972. Toward a sociology of international tourism. *Social Research*, Vol. 39, s. 164–182.

COHEN, Erik. 1979. A phenomenology of tourist experience. *Sociology*, Vol. 13, s. 179–201.

COHEN, Erik. 1984. The sociology of tourism: Approaches, issues, and findings. *Annual Review of Sociology*, Vol. 10, s. 373–392.
CLEERE, Henry. The Uneasy Bedfellows: Universality and Cultural Heritage. In: LAYTON, R. – STONE, P.G. – THOMAS, J. (eds.). *Destruction and Conservation of Cultural Property*. London – New York: Routledge, 2001, s. 22–29.
CUDNY, Waldemar 2013. Festival tourism. The concept, key functions and dysfunctions in the context of tourism geography studies. *Geografický časopis/ Geographical Journal* 65, č. 2, s. 105–118.
DARULOVÁ, Jolana – KOŠTIALOVÁ, Katarína. 2020. Múzeá kultúr národnostných menšín ako súčasť špecifických foriem turizmu. In: KLÍMOVÁ, Viktorie – ŽÍTEK, Vladimír (eds.): *XXIII. mezinárodní kolokvium o regionálních vědách. Sborník příspěvků.* Brno: Masarykova univerzita, s. 370–376.
DARULOVÁ, Jolana. 2021. Kultúrne dedičstvo bývalých banských oblastí v zážitkovom lokálnom turizme. In: *24. mezinárodní kolokvium o regionálních vědách: sborník příspěvků*. Brno : Masarykova univerzita v Brně, s. 316-323.
DODDS, Rachel – BUTLER, Richard. 2019. The Phenomena of Overtourism: a Review. *International Journal of Tourism Cities*, Vol. 5, No. 4, s. 519–528.
EPLER WOOD, Megan – MILSTEIN, Mark – AHAMED-BROADHURST, Kathleen. 2019. *Destinations at Risk: The Invisible Burden of Tourism.* Washington, DC: The Travel Foundation.
FEINBERG, Joseph Grim. 2018. *Vrátiť folklór ľuďom. Dialektika autentickosti na súčasnom Slovensku.* Bratislava: Sociologický ústav SAV – AKAmedia.
FOLEY, Malcolm – LENNON, John J. 1996. JFK and Dark Tourism: A Fascination with Assassination. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 2, No. 4, s. 198–211.
FOLEY, Malcolm – LENNON, John J. 1997. Dark Tourism: A Ethical Dilemma. In: FOLEY, M. – Lennon, J. J. – Maxwell, G. A. (eds.): *Hospitality, Tourism and Leisure Management: Issues in Strategy and culture.* London: Cassell, s. 153–164.
GAGGIO, Dario. 2012. Tourism, transnationalism, and the construction of everyday life in Europe. In: Thiel, Markus – Friedman, Rebecca (eds.): *European Identity and Culture. Narratives of Transnational Belonging.* New York: Routledge.
GARCÍA-HERNÁNDEZ, María – de la CALLE-VAQUERO, Manuel – and YUBERO, Claudia. 2017. Cultural Heritage and Urban Tourism: Historic City Centres under Pressure. *Sustainability* 9, 1346; doi:10.3390/su9081346.

GETZ, Donald. 2008: Event Tourism: Definition, evolution, and research. *Tourism Management,* Vol. 29, s. 403–428.
GETZ, Donald – PAGE, Stephen J. 2016: Progress and Prospects for Event Tourism Research. *Tourism management,* Vol. 52, s. 593–631.
GIDDENS, Anthrony. 1991. *The Consequences of Modernity.* Cambridge: Polity Press.
GOELDNER, Ch. R. – RITCHIE, B. J. R. 2014. *Cestovní ruch. Přincípy, příklady, trendy*. Brno: BizBooks.
GŐSSLING, Stefan - PEETERS, Paul. 2015. Assessing tourism's global environmental impact 1900–2050. *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 23, No. 5, s. 639–659.
GRABURN, Nelson H. H. 1967. The Eskimos and ´Airport Art´. Transaction, Vol. 4, No. 10, s 28–34.
GRABURN, Nelson H. H. (ed.). 1976. *Ethnic and Tourist Arts: Cultural Expressions from the Fourth World.* Berkley: University of California Press.
GRABURN, Nelson H. H. 1977. Tourism: the sacred journey. In: SMITH, Valene (ed.): *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 17–32.
GRABURN, Nelson H. H. 1983. Tourism and Prostitution. A Review Article. *Annals of Tourism Research,* Vol. 10, No. 3, s. 437–456.
GRABURN, Nelson H. H. 2018. Inside and Outside the Anglophone Snake. Alterities and Opportunities. In: OWSIANOWSKA, Sabina – BANASZKIEWICZ, Magdalena (ed.): *Anthropology of Tourism in Central and Eastern Europe.* Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books, s. 27–48.
GRAHAM, Brian – HOWARD, Peter (eds.). 2008. *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity.* London – New York: Routledge.
GRAVARI-BARBAS, Maria – STASZAK, Jean-Francois – GRABURN, Nelson. 2017. The eroticization of tourist destinations. Spaces, actors and imaginaries. Via Tourism Review, Vol. 11-12, https://journals.openedition.org/viatourism/1830
HALL, C. Michael - WILLIAMS, Allan M. 2002. *Tourism and Migration: New Relationships between Production and Consumption.* Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
HALL, C. Michael – TUCKER, Hazel (eds.). 2004. *Tourism and Postcolonialism. Contested Discourses, Identities and Representations.* London – New York: Routledge.

HAMAR, Juraj. 2007. *Tradičná a ľudová kultúra v dokumentoch UNESCO*. Bratislava: Slovenské centrum pre tradičnú kultúru.
HANN, Chris. 2018. Ritual and Economy: From Mutual Embedding to Non-Profit Festivalisation in Provincial Hungary. *Lietuvos Etnologija*, Vol. 18, No 27, s. 9-34.
HANNERZ, Ulf. 2007. Cosmopolitanism. In: NUGENT, D. – VINCENT, J. (eds.). *A Companion to the Anthropology of Politics*. Oxford: Blackwell Publishing, Ltd., s. 69–85.
HARRISON, Rodney. 2013. *Heritage: Critical Approaches.* London: Routledge.
HARVEY, David C. 2001. Heritage Pasts and Heritage Presents: temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 7, No 4, s. 319-338.
HEWISON, Robert. 1987. *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline*. Methuen Publishing Ltd.
HORÁKOVÁ, Hana. 2010. Post-Communist Transformation of Tourism in Czech Rural Areas: New Dilemmas. *Anthropological Notebooks,* Vol. 16, No. 1, s. 59-77.
HORÁKOVÁ, Hana – FIALOVÁ, Dana. 2014. *Transformace venkova. Turismus jako forma rozvoje.* Plzeň: Aleš Čeněk.
HREHOVÁ, Daniela. 2010. Kultúrny turizmus – neznámy či nedocenený? In: *Studia turistica*. Vol. 10, No. 2, s. 34-50.
HUYSSEN, Andreas. 1995. *Twilight Memories. Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York: Routledge.
CHORVÁT, Ivan. 2007. *Cestovanie a turizmus v zrkadle času*. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela.
KOŠTIALOVÁ, Katarína. 2020. Lesné prostredie a náučné chodníky ako potenciál vidieckeho turizmu. In: *24. mezinárodní kolokvium o regionálních vědách: sborník příspěvků*. Brno : Masarykova univerzita v Brně, s. 294-300.
KOWALCZYK, Andrzej. 2003. Szlaki wina – nowa forma aktywizacji turystycznej obszarów wiejskich. *Prace i studia geograficzne*, Vol. 32, s. 69–98.
KOWALSKI, Alexandra. 2019. Heritage: Commodity, Public Good, or Commons? Radical Insights from the 19th Century Heritage Movement. *Isles of the Left*, 27. august 2019; https://www.islesoftheleft.org/heritage-commodity-public-good-or-commons
KRIŠKOVÁ, Zdena. 2021. Specific forms of the safeguarding and showcasing of cultural heritage as part of tourism in the High Tatras. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, Vol. 9, No. 2, s. 61–77.

KUREK, Włodzimierz a kol. 2007. Turystyka. Warszawa: Wydawnictwo naukove PWN.
LABADI, Sophia – LONG, Colin (eds.). 2010. *Heritage and Globalisation*. London – New York: Routledge.
LEITE, Naomi. M. – CASTANEDA, Quetzil. E. – ADAMS, Kathleen M. (eds.). 2019. *The Ethnography of Tourism. Edward Bruner and Beyond.* Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books.
LENNON, John. J. – FOLEY, Malcolm. 2000. *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. LOndon: Continuum.
LEWIS, Heather – SCHRIER, Thomas – XU, Shuangyu. 2021. Dark tourism: motivations and visit intensions of tourists. International Hospitality *Review,* Vol. 35, Emerald Publishing Limited 2516-8142; DOI 10.1108/IHR-01-2021-0004.
LIGHT, Duncan. 2017. Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy
relationship with heritage tourism. *Tourism Management,* Vol. 61, s. 275–301.
LIGHT, Duncan – RICHARDS, Steven – IVANOVA, Preslava. 2021. Exploring "Gothic Tourism": a New Form of Urban Tourism?". *International Journal of Tourism Cities*, Vol. 7, No. 1, s. 224–236.
LOGAN, William S. 2001. Globalising Heritage. World Heritage as a manifestation of Modernism, and Challenges from the Periphery. In: JONES, D. (ed.): *Twentieth Century Heritage: Our Recent Cultural Legacy. Proceedings of the Australian ICOMOS National Conference 2001*. Adelaide, Australia: University of Adelaide and Australia ICOMOS, s. 21–35.
LOWENTHAL, David. 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History.* Cambridge University Press.
LOWENTHAL, David. 2015. *The Past is a Foreign Country. Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
LUCCHETTI, Veronica G. – FONT, Xavier. 2013. Community Based Tourism: Critical Success Factors. *The International Centre for Responsible Tourism* 27, s. 1–20.
LŰBBE, Hermann. 1982. *Der Fortschrift und das Museum. Űber den Grund unseres Vergnügens an historischen Gegenständen*. London: Institute for Germanic Studies.
MacCANNELL, Dean. 1973. Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings. *American Journal of Sociology*, Vol. 79, No. 3, s. 589–603.

MacDONALD, Sharon. 2013. *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today*. London – New York: Routledge.
MacDONALD, Sharon. 2019. Heritage Traces, Differences, and Futures: New Research Approaches to Heritage and Society. In: KUSEK, Robert - PURCHLA, Jacek (eds.). 2019. *Heritage and Society*. Krakow: International Cultural Centre, s. 25–41.
MATLOVIČOVÁ, Kvetoslava – KLAMÁR, Radoslav – MIKA, Miroslav. 2015. *Turistika a jej formy.* Prešov: Prešovská univerzita.
McCOY OWENS, B. 2002. Monumentality, Identity and the State: Local Practice. World Heritage and Heterotopia in Swayambhu, Nepal. *Anthropological Quarterly*, Vol. 75, No. 2, s. 269– 316.
McEVOY, Emma. 2016. *Gothic Tourism*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
NASH, Dennison. 1981. Tourism as an Anthropological Subject. Current Anthropology, Vol. 22, No. 5, s. 461–481.
NASH, Dennison. 1996. *Anthropology of Tourism.* New York: Pergamon.
NWHF – Nordic World Heritage Foundation. 1999. *Sustainable Tourism and Cultural Heritage. A Review of Development Assistance and Its Potential to Promote Sustainability*; https://documents1.worldbank.org/curated/en/551751468176048723/pdf/369931culture0fulltext.pdf.
O´ CONNOR, Amber. 2014. *Heritage Foodways: Reproducing Identity*. American Anthropological Association Net; http://dev.aaanet.org/index.php/2014/03/07/heritage-foodways.
ONDREJKOVÁ, Zuzana. 2018. Obnova torzálne zachovaných hradov. In: Kol.: *Zachráňme hrady. Záchrana historických ruín občianskymi združeniami v rokoch 2002-2017*. Bratislava: Združenie Zachráňme hrady, s. 157–160.
OWSIANOWSKA, Sabina. 2017. Tourist Narratives about the Dissonant Heritage of the Borderlands: The Case of South-Eastern Poland. *Journal of Tourism and Cultural Change*, Vol. 15, **č. 2,** s. 167–184.
OWSIANOWSKA, Sabina – BANASZKIEWICZ, Magdalena. 2018. *Anthropology of Tourism in Central and Eastern Europe.* Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books.
PECHLANER, Harald – INNERHOFEER, Elisa – ERSCHBAMER, Greta. 2019. *Overtourism. Tourism Management and Solutions*. London: Routledge.

PICARD, David – ROBINSON, Mike (eds.). 2009. *Festivals, Tourism and Social Change. Remaking Worlds.* Second printing. Clevedon – Buffalo – Toronto: Channel View Publications.
PINE, B. Joseph – GILMORE, James H. 1999: *The experience economy*. Boston: Harvard University Press.
PŮTOVÁ, Barbora. 2019. *Antropologie turismu*. Praha: Karolinum – Univerzita Karlova v Praze.
PŮTOVÁ, Barbora. 2021. Suvenýry na pražské Královské cestě jako objekt utváření nebo vyjednávání autenticity. Národopisná revue, Vol. 31, No. 4, s. 270–286.
QUINN, Bernadette. 2005: Arts Festivals and the City. *Urban Studies,* Vol. 42, No. 5-6, s. 927 – 943.
SALAZAR, Noel B. – PORTER, Benjamin W. 2004. Cultural Heritage and Tourism – A Public Interest Approach. An Introduction. *Anthropology in Action*, Vol. 11, No. 2-3, s. 2–8.
SALAZAR, Noel B. 2009. Imaged or Imagined? Cultural Representations and the "Tourismification" of Peoples and Places. *Cahiers d´Etudes africaines*, 193-194, s. 47–71.
SALAZAR, Noel B. 2010a. The Glocalisation of Heritage through Tourism. Balancing Standardisation and Differentiation. In: LABADI, Sophia – LONG, Colin (eds.). *Heritage and Globalisation*. London – New York: Routledge, s. 130–146.
SALAZER, Noel B. 2010b. From Local to Global (and Back): Towards Glocal Ethnographies of Cultural Tourism. In. RICHARDS, Greg – MUNSTERS, Wil (eds.). 2010. *Cultural Tourism Research Methods*. CAB International, s. 188–198.
SALAZAR, Noel B. 2012. Community-based cultural tourism: issues, threats and opportunities. J*ournal of Sustainable Tourism,* Vol. 20, No. 1, s. 9–22.
SALAZAR, Noel B. – GRABURN, Nelson H. H. (eds.) 2014. *Tourism Imaginaries: Anthopological Approaches.* Berghahn.
SALAZAR, Noel B. – GRABURN, Nelson H. H. 2014. Introduction.Toward an Anthropology of Tourism Imagineries. In: SALAZAR, Noel B. – GRABURN, Nelson H. H. (eds.) 2014. *Tourism Imaginaries: Anthopological Approaches.* Berghahn, s. 1–29.
SCHOLZE, Marko. 2008. Arrested Heritage. The Politics of Inscription into the UNESCO World Heritage List: The Case of Agadez in Niger. *Journal of Material Culture*, Vol. 13, No. 2, s. 215–232.

SEATON, Anthony V. 1996. Guided by the Dark: From Thantopsis to Thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 2, No. 4, s. 234–244.
SEATON, Anthony V. 2009. Thanatourism and its Discontents: An Appraisal of a Decade´s Work with soem Future Issuesand Directions. In: Jamal, T. – Robinson, M. (eds.): *The Sage Handbook of Tourism Studies.* LOndon: Sage, s. 521–542.
SHARPLEY, Richard – STONE, Philip R. (eds.). 2009. *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism.* Bristol: Channel View.
SHEPHERD, Robert. 2006. UNESCO and the Politics of Heritage in Tibet. *Journal of Contemporary Asia*, 36, 2, s. 243–257.
SILVERMAN, Helaine. 2015. Heritage and Authenticity. In: WATERTON, Emma – WATSON, Steve (eds.): *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research.* London: Palgrave Macmillan.
SMITH, Valene L. (ed.). 1989. Hosts and Guests. The Anthropology of Tourism. Philadelphia: University fo Pennsylvania Press.
SMITH, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London – New York: Routledge.
SMITH, Melanie – RICHARDS, Greg (eds.). 2017. *The Routledge Handbook of Cultural Tourism*. Routledge.
SONKOLY, Gabor – VAHTIKARI, Tanja 2018: *Innovation in Cultural Heritage Research. For an Integrated European Research Policy*. European Union: Directorate for Research and Innovation.
STAIFF, Russel – BUSHELL, Robyn – WATSON, Steve (eds.). 2013. *Heritage and Tourism. Place, encounter, engagement.* London – New York: Routledge.
STEFANO, Michelle L. – DAVIS, Peter (eds.). 2017. *The Routledge Companion to Intangible Cultural Heritage.* Oxford – New York: Routledge.
STONE, Philip R. 2006. A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism,* Vol. 54, No. 2, s. 145–160.
TESTA, Alessandro. 2014. Rethinking the festival: Power and politics. *Method and Theory in the Study of Religion,* Vol. 26, s. 44–73.
TIMOTHY, Dallen J. – BOYD, Stephen W. 2003. *Heritage Tourism*. Harlow – Essex: Pearson Education Limited.
TIMOTHY, Dallen J. – BOYD, Stephen W. 2006. Heritage Tourism in the 21st Century: Valued Traditions and New Perspectives, *Journal of Heritage Tourism*, Vol. 1, No. 1, s. 1–16.

TIMOTHY, Dallen J. 2011. *Cultural Heritage and Tourism. An Introduction*. Bristol – Buffalo – Toronto: Channel View Publications.
TOMLISON, John. 1999. *Globalization and Culture*. Chicago: Chicago University Press.
TUNBRIDGE, John – ASHWORTH, Gregory J. 1996. *Dissonant Heritage: The management of the past as a resource in conflict.* Chichester: Wiley.
TUNBRIDGE, John. 2019. The Changing of the Guard: A Heritage Perspective Through Time. In: KUSEK, Robert - PURCHLA, Jacek (eds.). 2019. *Heritage and Society*. Krakow: International Cultural Centre, s. 13–23.
TURTINEN, Jan. 2000. Globalising Heritage – On UNESCO and the Transnational Construction of a World Heritage. *SCORE (Stockholm Center for Organizational Research). Rapporteserie* No. 12.
URRY, John. 2002. *The Tourist Gaze. Theory, Culture and Society*. London: Sage.
Van AALST, Irina - van MELIK, Rianne 2012: City festivals and urban development: does place matter? *European Urban and Regional Studies* 19, č. 2, s. 195–206.
WATERTON, Emma – WATSON, Steve (eds.). 2015. *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*. Palgrave Macmillan.
WEBER, Irena. 2007. Heritage Narratives on the Slovenian Coast: The Lion and the Attic.In: KOCKEL, Ulrich – CRAIHT, Mairead Nic (eds.): *Cultural Heritages as Reflexive Traditions*. London: Palgrave Macmillan, s. 158–170.
Van Aalst, Irina - Van Melik, Rianne 2012: City festivals and urban development: does place matter? *European Urban and Regional Studies,* Vol. 19, No. 2, s. 195–206.
WIENBERG, Jes. 2021. *Heritopia: World Heritage and modernity*. Lund: Lund University Press.
WIGHT, A. C. 2006. Philosophical and methodologocal praxes in dark tourism: Controversy, contention and the evolving paradigm. *Journal of Vacation Marketing*. SAGE Publications, Vol. 12, No. 2, s. 119–129.

Ostatné zdroje:

Čierne diery, https://ciernediery.sk; prístup 7. 11. 2021
RICHES Project 2015: https://resources.riches-project.eu/about-us; https://resources.riches-project.eu/research/taxonomy; prístup 23. 10. 2021

UNWTO (World Tourism Organisation). 2012. *Global Report on Food Tourism*. UNWTO, Spain: Madrid. https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284414819; prístup 10. 10. 2021
The Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices https://ich.unesco.org/en/lists, prístup 10. 10. 2021

Kultúrne dedičstvo a turizmus v 21. storočí: východiská, trendy a perspektívy

Autorka: © prof. PhDr. Alexandra Bitušíková, CSc.

ISBN 978-80-99936-23-3

Vydal:Signis, vydavateľstvo pôvodnej tvorby

Banská Bystrica

2021